Schouten, M.E.H.–Louis C.W. Pols (1983): Perception of plosive consonants: The relative contributions of bursts and vocalic transitions. In: van den Broecke, M.P.R.–Vincent-Johan J.P. van Heuven–Wim Zonneveld (szerk.): Sound structures: Studies for Antonie Cohen. Dordrecht: Foris.

Solomon, R.–L. Postman (1952): Frequency of usage as a determinant of recognition threshold for words. Journal of Experimental Psychology 43: 195–201.

Smits, Roel (1995): Detailed versus gross spectro-temporal cues for the perception of stop consonants. Eindhoven: IPO.

Stevens, Kenneth N. (1978): The speech signal. In: Kavanagh, J.F.–W. Strange (szerk.): Speech and language in the laboratory, school and clinic. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. 3–28.

Tanenhaus, M.K.–M.M. Lucas (1987): Context effects in lexical processing. In: Frauenfelder, Uli H.–Lorraine Komisarjevsky Tyler (szerk.): Spoken word recognition. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. 213–235.

*A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete*
*Budapest*
*gosy@nytud.hu*



*Kenesei István–Irene Vogel*

# A fókusz fonológiai szerkezete*

## 1. Bevezetés

A szakirodalomban gyakran szerepel az a megfigyelés, hogy a fókusznak szerepe van a fonológiai szerkezet kialakításában, mivel a fókusz különböző pozíciókban való megjelenése más-más fonológiai szerkezetekkel jár együtt. Bár e struktúrákról rendszerint úgy beszélnek, mintha csak az intonációs dallamokat érintenék, az újabb kutatások szerint a fókusz szegmentális és tonális szabályokra is hatással lehet (pl. a magyarban Vogel–Kenesei 1987; 1990; a csicsevában Kanerva 1989; 1990; a bengáliban Hayes–Lahiri 1991). Annak ellenére azonban, hogy a fókusz és a fonológiai szerkezet közötti összefüggést már régen felismerték, viszonylag csekély figyelmet szenteltek annak, hogyan használja fel egy adott grammatikai modell a fókuszra vonatkozó információkat az annak kifejezésére hivatott fonológiai szabályrendszerben. Dolgozatunkban először azokat a javaslatokat ismertetjük, amelyek a fókuszt a prozódia fonológiájának a szempontjából tárgyaló újabb irodalomban találhatók, és kimutatjuk, hogy egyik sem mentes a problémáktól. Ezután a saját megoldásunkat terjesztjük elő, amely az angolban található úgynevezett ritmusszabályon alapul, majd kifejtjük, hogyan tudjuk ezzel a javaslattal az olasz, illetve két, egymástól is jelentősen különböző nyelv, a magyar és a csicseva fókusz-jelenségeit megmagyarázni.

Munkánk a prozódia fonológiájának abba a vonulatába illeszkedik, amely hierarchikusan rendezett szinteket, tartományokat különít el egymás-

* A szerzők köszönetet kívánnak mondani a következő intézményeknek, amelyek a jelen dolgozat megszületését lehetővé tették: a Soros Alapítványnak (S–1215/90), a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának és a Fulbright Bizottságnak (No. 16535), melyek Kenesei Istvánt támogatták, illetve a National Science Foundationnek (HRD–9255940) és a University of Delaware Kutatási Alapjának (LTR–900119), melyek Irene Vogel munkáját segítették. Ez a dolgozatunk 1993-ban készült és az akkori nézeteinket tartalmazza.

tól, s ezek mindegyike kizárólag az egy szinttel alatta lévő tartomány elemeiből épül fel (vö. Selkirk 1984, Kaisse 1985, Nespor–Vogel 1986, Inkelas–Zec 1991). Ez a felfogás egyébként „a szintek szigorú elkülönítésének a hipotézise" (Strict Layer Hypothesis) néven ismeretes. Bár az egyes szerzők véleménye különbözik a hierarchia alkotóelemeinek számát és meghatározását illetően, a szótag, a (szótári vagy morfológiai szófogalomtól eltérő) fonológiai szó, a fonológiai csoport és az intonációs csoport meglétében nagy többségük egyetért.

## 2. A fókusz természete

### 2.1. A fókusz a szemantikában

A fókuszról szóló irodalom általában e terminus két altípusát különbözteti meg: a prezentatív és a szoros értelemben vett vagy kontrasztív fókuszt. A prezentatív fókusz tehát tágabban és rendszerint új információként értelmezhető, amely ezáltal elkülönül a régi, ismert információtól. E diskurzus központú jelenséget a leggyakrabban kérdés–válasz módszerrel illusztrálják, mint az alábbi (1)–(2) példákban, ahol a nagybetű a kiemelést jelöli.[1]

(1) How is Jack doing in his new job?
'Hogy működik Jack az új munkakörében?'

(2) (a) He sold a used car to BILL.
(b) He sold a used CAR to Bill.
(c) He SOLD a used CAR to BILL.
'Eladott egy használt autót Billnek.'

Mivel a (2a–c) bármelyike lehetséges válasz az (1) kérdésre, a bennük lévő új információ az igei csoport, a VP: *sold a used car to Bill*. Ez a fókusztípus a szintaktikai szerkezettől függ, mivel figyelembe kell vennie a fejek, az argumentumok és az adjunktumok közötti viszonyokat.[2] Selkirk (1984) munkáját követve azt mondhatjuk, hogy ha valamely összetevőnek a feje és/vagy

[1] Akusztikai szempontból a fókusz legfeltűnőbb jellegzetessége az őt hordozó szó főhangsúlyos szótagján megjelenő karakterdallam (Pierrehumbert 1980; Selkirk 1984). E munkánkban azonban e fonetikai kiemelésnek a témakör nem-kísérletes feldolgozásában szokásos (pl. Selkirk 1984; Rooth 1985) egyszerű észleléses azonosítására támaszkodtunk.

[2] Az említett összefüggéseket Selkirk (1984) a következőképpen határozza meg:
(a) *Fókusz alapszabály*
Az a (szó- vagy annál kisebb méretű) összetevő, amelyhez dallamkarakter van hozzárendelve, fókusznak számít.



annak bármelyik vonzata prozódiai értelemben kiemelkedik (prominens), akkor szemantikai szempontból az egész összetevőt kiemeltnek tarthatjuk, vagyis úgy tekinthetjük, mint amely új információt hordoz. A (2a) mondatban a *Bill* főnév(i csoport) van prozódiai értelemben kiemelve, a (2b)-ben a tárgy feje, a *car*, míg a (2c)-ben az igei csoport (VP) feje, a *sold* ige, valamint a tárgy feje, a *car* és a prepozíciós csoport (PP) vonzata, a *Bill* is. Mindhárom esetben van egy közös értelmezési lehetőség is, amely szerint az igei csoport egésze hordozza az új információt.

Selkirk álláspontja szerint éles választóvonal húzódik egyfelől a fejek, argumentumok és másfelől az adjunktumok között. Ha egy adjunktum van kiemelve, ezt a tulajdonságát nem adhatja tovább annak az összetevőnek, amelyben helyet foglal. A (3) mondat például nem lehet válasz az (1) kérdésre, hiszen a *used* melléknévi csoport (AP) nem vonzata a *car* főnévnek, amely itt a szerkezet (relatív) feje. Következésképpen a kiemeltségét nem tudja továbbadni a főnévi csoport egészének, s emiatt az igei csoportnak sem.

(3) He sold a USED car to Bill.
'Egy HASZNÁLT autót adott el Billnek.'

Noha a (3) mondat nem lehet válasz az (1) kérdésre, itt a prezentatív fókusznak egy olyan határesetével van dolgunk, melyben csupán a prozódiailag kiemelt szintagma tekinthető új információnak, s ezért kontrasztot fejez ki, pl.: 'Nem egy új autót adott el Billnek, hanem egy használtat.' Hasonlóképpen, ha a (2a) mondatban a *Bill* NP nem adja tovább kiemelt jellegét az egész VP-nek, hanem megmarad az egyetlen új információt hordozó összetevőnek, akkor ezt a kifejezést is kontrasztosként lehet értelmezni, vagyis ilyenformán: 'Billnek adott el egy használt autót, nem pedig valaki másnak.'[3]

Dolgozatunkban elsősorban ezzel a szűkebb értelemben vett, kontrasztív fókusszal kívánunk foglalkozni, bár azt is bemutatjuk, hogy azokban a nyelvekben, amelyekről elegendő ismeretekkel rendelkezünk, az általunk vizsgált fonológiai jelenségek azonos módon jelentkeznek mindkét esetben. A kontrasztív fókuszt a szakirodalomban kvantorként elemzik, hasonlóan az

(b) *Fókuszos szintagma szabály*
Egy összetevő akkor lehet fókusz, ha (i) vagy (ii), esetleg mindkettő igaz:
(i) Az összetevő feje fókusz.
(ii) Egy olyan összetevője fókusz, amely a fej argumentuma (vonzata).

[3] L. Selkirk (1984, 209).

univerzális vagy az egzisztenciális kvantorhoz.[4] Ezek szerint az olyan kontrasztív fókuszos összetevő, mint pl. az alább (4a) alatt megismételt (2a)-ban a *Bill*, a grammatika Logikai Forma komponensének (az LF-nek) egyik lehetséges változatában kvantoremelésen megy keresztül, l. (4b). A megfelelő olvasatot (4c)-ben adjuk meg.[5]

(4) (a) He sold a used car to BILL.
(b) [Bill$_i$ [he sold a used car to $e_i$]]
(c) $\lambda x$ (he sold a used car to $x$), Bill

Az itt tárgyalt fókusz a karakterdallam (*pitch accent*), az időtartam és a hangerő segítségével jellemezhető sajátos fonológiai kifejezéssel, valamint meghatározott jelentésbeli vonatkozásokkal jár együtt. Különbözik tehát egyrészt az olyan fókusztól, amelyet kizárólag szintaktikai eszközökkel fejeznek ki, másrészt az olyan fonológiai kiemelésektől, amelyeket érzelmi jellegű vagy helyesbítő célzatú közlésekben találhatunk.[6] A számunkra érdekes fókuszjelenségek mindenképpen a fonológiai kiemelés eszközével élnek, még ha egyes esetekben olyan szintaktikai műveletek, mint a mozgatás is közrejátszhatnak kifejezésükben.

## 2.2. A fókusz a prozodikus fonológiában

Noha a kutatók általában egyetértenek abban, hogy a fókusznak jelentős szerepe lehet a mondat fonológiai formájának kialakításában, arról már eltérnek a vélemények, hogyan lehet ezt a jelenséget formális eszközökkel is megragadni. Ebben a részfejezetben először a prozódia-fonológia keretei között jelentkező fontosabb elemzéseket tekintjük át, majd két olyan problémával foglalkozunk, amit ezek az analízisek vetnek föl.

[4] L. pl. Chomsky (1971; 1976; 1981), May (1985), Rochemont (1986).

[5] Mivel a fókusz — és általában a kvantorszerkezet — pontos LF-beli ábrázolása dolgozatunknak nem tárgya, nem kötelezzük el magunkat abban a kérdésben, milyen művelettel adunk számot a kvantorok hatóköréről és értelmezéséről. (A kvantoremelés alternatív kezelésére l. pl. Watanabe (1992) munkáját.)

[6] Az előtérbe állításnak ez a formája vagy érzelmi többletet ad egyes szavaknak, vagy pedig a szó egyik elemét állítja szembe valamivel és az itt érdekes jelentéstani szempontokhoz kevés köze van (pl. *UTÁLOM a sárgarépát, Kovács illetMÉNYT, nem pedig illeTÉKet fizetett*).



### 2.2.1. A fókusz tartománya

A prozódia-fonológiában a fókusz első teljes körű tárgyalását Selkirk (1984) könyvében találjuk, amely szerint — legalábbis az angol nyelvben — „a mondat fókuszszerkezete elválaszthatatlanul összefügg annak intonációs szerkezetével" (200). A fókusz kifejezését és értelmezését két szabály határozza meg: a fókusz alapszabálya és a fókuszos szintagma szabálya (l. 2. jegyzet). A fókusz fonetikai megvalósulását, a karakterdallamot az alapszabály a főhangsúlyos szótaghoz rendeli hozzá, a szintagma-szabály pedig azt mutatja meg, hogy a szintagmában különféle helyeken felbukkanó karakterdallamokat hogyan lehet értelmezni a szintagma vonzatszerkezete alapján.

Mivel a karakterdallamokat és a fókuszokat lényegében véve szabadon rendelhetjük hozzá a mondat alkotórészeihez, s ebbe az is beletartozik, hogy akár több fókuszt is egymásba ágyazhatunk, Selkirk javaslata szerint nem lehet szükségszerű összefüggés a fókusz helye és a prozodikus összetevő típusa között. Meg kell továbbá jegyeznünk azt is, hogy mivel egy-egy intonációs csoportban (IPh) elvileg korlátlan számú karakterdallam lehetséges, ez a fonológiai összetevő nem lehet a fókusz tartománya. Nespor–Vogel (1986) másképpen közelít a fókuszhoz. Szerintük a fókusz az intonációs csoporthoz, tehát fonológiai, nem pedig szintaktikai összetevőhöz kapcsolódik. Szabályokat ugyan nem javasolnak arra vonatkozóan, hová eshet a fókusz az IPh-ban, ha azonban a fókusz helye meg van határozva, akkor ebből az IPh-n belüli fonetikai kiemelés szerkezetét meg lehet mondani. Más szóval, a szemantikailag kiemelt (azaz fókuszos vagy új) elem fonetikailag erős csomópont, testvércsomópontjai pedig gyengék (191).

Vogel–Kenesei (1987) és Kenesei–Vogel (1989) a magyarban tapasztalt két fonológiai szabály, az *l*-palatalizáció (LP) és a hangsúlycsökkentés (HCs) alapján másféle szerepet tulajdonít a fókusznak a prozódia-fonológiában. Nespor–Vogel (1986) javaslatához hasonlóan itt is az IPh-ban találkozik a fókusz és a fonológiai szerkezet egymással. A két elemzés azonban igencsak eltér egymástól abban, ahogy a fókuszt felhasználják. Vogel és Kenesei szerint a többi logikai operátornak (kvantor, tagadás stb.) megfelelően a fókusz is az IPh megszerkesztésében játszik szerepet — szemben Nespor–Vogel (1986) felfogásával, hiszen ők a fókuszt csupán az IPh-n belül a fonetikailag erős elem meghatározására alkalmazzák. Vogel és Kenesei azt állítja, hogy a mondatnak „balról" az első logikai operátora szabja meg az LP és a HCs alkalmazásának bal oldali határát. Mivel az operátorok az LP és a HCs alkalmazását meggátolhatják, szerintük az operátorok jelenlétére és elhelyezkedésére hivatkozni kell, amikor meghatározzuk e szabályok tartományát, vagyis az IPh-t.

Kanerva (1989; 1990) egy újabb javaslatot terjesztett elő a fókusznak a prozódia-fonológiába való beillesztésére. Felteszi, hogy egy további összetevőre, a fókuszos csoportra (FP) van szükség, hogy a mondat fókuszszerkezetére érzékeny fonológiai szabályokat kezelni tudjuk. A bantu nyelvcsaládba tartozó csicseva nyelv több szabálya alapján azonosított FP elvileg a fonológiai csoport (PPh) és az intonációs csoport közé kerülne a prozodikus fonológia hierarchiájában, ámbár arra nincsen bizonyíték, hogy a csicsevában egyáltalán van PPh.

Kanerva szerint az FP nemcsak azt jósolja meg, hol működik a magánhangzónyúlás, a tonéma-előrehelyezés, a szóközi hangzókettőzés és a magas tonéma előtti hangzókettőzés szabálya, de számos más előnye is van. Az FP nélkül az említett szabályok tartománya vagy a kisebb PPh, vagy a nagyobb IPh volna. Kanerva úgy látja, hogy ha a PPh volna a megfelelő szabályalkalmazási tartomány, akkor a csicseva PPh meghatározásában egészen más algoritmust kellene figyelembe venni, mint amelyet számos más és egymástól is nagy mértékben eltérő nyelv, pl. az angol, az ewe, a japán, a hsziameni kínai és az olasz esetében javasoltak. A fonológiai csoportnak (PPh) az említett nyelvekben jól működő szintaktikai meghatározása a csicsevában nem tudja előállítani a fókusz helyétől függő igen változatos szerkezeteket. Ha a PPh meghatározásán változtatnánk, épp azokat a több nyelvre vonatkozó általánosításokat veszítenénk el, amelyekre a jelenleg elfogadott algoritmusok épülnek. Mivel az intonációs csoport (IPh) rugalmasabban kezelhető, alkalmasabbnak lászanék e feladatra. Kanerva azonban ezt a lehetőséget is elutasítja, mondván, hogy az IPh-szerkesztési algoritmus megváltoztatása is a nyelvekre felállított általánosítások fellazításával járna együtt. Kanerva szerint ez a baj Vogel–Kenesei (1987) magyar nyelvre kidolgozott IPh-meghatározásával is. Erre a kérdésre alább még visszatérünk.

Kanerva egy másik észrevétele azonban a fentinél is jobb érv az ellen, hogy a csicsevában az IPh-t tekintsük a fókuszra érzékeny szabályok tartományának. Van ugyanis három további jelenség, amely a szokásos IPh-ban jelentkezik, de nem kötődik a fókuszhoz úgy, mint a korábban említett szabályok, nevezetesen az intonációs határtonémák, a tonális ereszkedés, az IPh végi nyúlás. Szükségesnek látszik tehát, hogy a fókuszra érzékeny szabályok tartományát megkülönböztessük az IPh-tól, noha azt még további vizsgálat tárgyává kell tennünk, hogy e szabályok tartománya valóban az FP-e, amint azt Kanerva állítja.

Végül Hayes és Lahiri (1991) a bengáli nyelvről szóló cikkükben azt javasolják, hogy a fókusz a PPh szerkezetének a meghatározásában jut szerephez. Mint Kanerva a csicseva esetében, ők is bemutatják, hogy az intonációs kontúrok alapján lehet bizonyítékot találni az IPh létezésére. Van továbbá két olyan fonológiai szabály, a zöngésségi hasonulás és az *r* hasonulása, amelyeknek a tartománya egy alsóbb szintű összetevő, a fonológiai csoport (PPh). Ezek után azt bizonyítják, hogy e szabályok alkalmazása függ a fókusz helyétől. Más szóval, egyrészt a fókusz hatással van a mondat PPh-szerkezetére, másrészt az így kialakított PPh-szerkezet hatással van az említett fonológiai szabályok működésére.



### 2.2.2. Új vagy újraelemzett prozódiaszint?

Látjuk, hogy több tartomány is versenyben van a fókusz kifejezéséért: az intonációs csoport, a fonológiai csoport és a fókuszos csoport. Kanerva úgy véli, ha az első kettő közül választjuk valamelyiket, ezen összetevők elfogadott meghatározását át kellene alakítani, aminek a következtében felhígítanánk az általuk kifejezett általánosításokat. Kanerva megoldása azonban, amely a fókuszos csoport újabb szintjét vezeti be, azzal jár, hogy növeli a prozodikus összetevők fajtáinak számát, s ez másféle gondokat okoz.

Ha Kanerva érvelését követjük, amely szerint a csicsevában az IPh azért nem lehet a fókuszszabályok szintje, mert vannak olyan más IPh-szintű jelenségek, amelyek nem fókuszfüggőek, akkor a többi itt tárgyalt nyelvben is lehetőségünk nyílik, hogy az IPh-t kizárjuk a fókusz szóba jöhető tartományai közül. Ha például az angolban ahhoz az általános megkötéshez ragaszkodunk, hogy az IPh az intonációs dallam tartománya (vö. Selkirk 1978, Nespor–Vogel 1986), akkor — akár szintaktikai meghatározásunk van, mint Nespor–Vogel (1986)-ban, akár a kontextust jobban figyelembe vevő, mint pl. Selkirk (1984)-ben — ez a szint kiesik a fókusz lehetséges tartományai közül. Ugyanis, bár a fókusznak hatása van a tulajdonképpeni intonációs dallamra, közvetlenül nem szabja meg, mely alsóbb szintű prozodikus összetevők tartoznak egy-egy IPh-ba. Az alábbi angol mondatot például a nagybetűkkel jelzett módon három különböző fókusszal mondhatjuk.

(5) (a) GERTRUDE loves Archibald.
'GERTRUDE szereti Archibaldot.'

(b) Gertrude LOVES Archibald.
'Gertrude SZERETI Archibaldot.'

(c) Gertrude loves ARCHIBALD.
'Gertrude ARCHIBALDOT szereti.'

Noha az egyes mondatok karakterdallam-elhelyezése eltér egymástól, mindhárom mondatban csak egyetlen intonációs csoport van. Vagyis az, hogy a fókusz a mondatokban különböző helyen lehet, nem változtatja meg azok intonációs tagolását. Az olyan jelenségek, mint az IPh végi hangzónyúlás,

mindegyik esetben a mondatok végén jelentkeznek, hiszen itt van az IPh határa is. Ez a hangzónyúlás nem módosul, ha a fókuszt máshová tesszük, kivéve, ha a fókusz az IPh utolsó szavára esik, mert ekkor további hangzónyúlás tapasztalható, ez azonban nem mond ellent az itt kifejtetteknek.[7]

Ezek az érvek a magyarban is helytállóak: az IPh-t ebben a nyelvben is kizárhatjuk a fókusz lehetséges tartományai közül, ugyanis itt is találunk olyan intonációs jelenségeket, amelyeknek az olyan nagyobb egységeken kell jelentkezniük, mint amilyen az IPh, és nem függnek a fókusztól.[8] E jelenségek minőségileg különböznek a fókuszra érzékeny szabályoktól, mivel jobbára „automatikus" fonetikai folyamatokban nyilvánulnak meg (mint pl. az IPh végi hangzónyúlás), semmint olyan szabályokban, amelyek fókuszos, tehát potenciálisan szembeállítást hordozó elemeken működnek — ugyanúgy, ahogy a csicsevában és az angolban. A (6) alatti mindkét mondat első tagmondatának emelkedik a hanglejtése, a másodiknak pedig esik. A *Pál* szóra eső (nagybetűkkel jelzett) fókusz azonban két olyan szabály alkalmazását indítja be, amelyek a fonológiai csoport (PPh) tartományában működnek: a fókuszt követő két szótári elemen a hangsúlycsökkentést, mely a " jellel megadott hangsúlyt a (jelöletlen) hangsúlytalan vagy a ' szimbólummal jelzett szintre szállítja le, illetve a (nem kötelező) *l*-palatalizációt, amely a *Pál* utolsó hangját módosíthatja [j]-re.

(6) (a) Amint te is tudod, "Pál "játszott a "kertben.
(b) Amint te is tudod, "PÁ[J] játszott a 'kertben.

Látjuk tehát, hogy a fókusz befolyásolni tudja a PPh-n belüli fonológiai jelenségeket, az intonációs tagolást azonban nem változtatja meg.

Végezetül Hayes és Lahiri (1991) munkáját idézzük, akik szerint a bengáli nyelvnek olyan sajátos tonális szabályai vannak, melyek az IPh-ra terjednek ki és eltérnek azoktól, amelyeknek a tartománya a PPh és ugyanakkor a fókuszra is érzékenyek, mint például az *r*-hasonulás és a zöngésségi hasonulás. A (7a–b) mondatokban egyetlen IPh-t találunk, de a (7b)-ben a fókusz megváltoztatja a PPh-szerkezetet, mivel a *č$^h$obi-r* szótól balra határvonalat húz és így meggátolja a (7a)-ban működő hasonulást. A *č$^h$obi-r jonno* fókuszos összetevőben azonban a szabály alkalmazása lehetséges (vö. Hayes–Lahiri 1991, 82).[9]

[7] Az olasz adatok szerint is független egymástól az intonációs dallam jellege és annak tartománya a fókusz vonatkozásában.

[8] L. pl. Varga (1983) részletes elemzését.

[9] Hayes és Lahiri P és I jelzését az itt alkalmazott PPh és IPh jelzésekkel cseréltük ki, hogy a jelölésekben következetesek maradjunk végig a dolgozatban. A *rajar* szót kövétően kitettük a zárójelet a „szintek szigorú elkülönítésének hipotézise" szerint. Meg kell jegyeznünk, hogy Hayes és Lahiri e kérdést nem tárgyalja és azokat a mondatdarabokat, amelyekkel nem foglalkozik, az IPh-n belül zárójelezés nélkül hagyja, amin itt sem változtattunk.

Az „ékezetek" a nem magyar nyelvű példákban a hangsúlyt jelölik.



(7) (a) [aj ami [RAJA-R Č$^h$OBI-R]$_{PPh}$ jonno taka anlam]$_{IPh}$
[č č$^h$]
ma én királynak képek -ért pénzt hoztam
'Ma A KIRÁLY KÉPEIÉRT járó pénzt hoztam.'

(b) [aj ami [raja-r]$_{PPh}$ [Č$^h$OBI-R jonno]$_{PPh}$ taka anlam]$_{IPh}$
'Ma a király KÉPEKÉRT járó pénzét hoztam.'

Ha a bemutatott nyelvekben a fókusszal kapcsolatos szabályokat együtt kezelnénk az intonációs csoportban tapasztalható folyamatokkal, akkor összemosnánk a két jelenségcsoportot és azt a hibát követnénk el, hogy azonos feltételekhez kötnénk előfordulásukat. Ha az IPh-tól mint lehetséges fókusztartománytól eltekintünk, akkor az az alternatíva áll előttünk, hogy vagy a PPh-t, vagy valamely más összetevőt, pl. a fókuszos csoportot, az FP-t tesszük meg a releváns szintnek.

Először is azt kell észrevennünk, hogy az a két tanulmány, amely a PPh-tól különböző tartományra tett javaslatot, olyan nyelvekről szólt, amelyekben nem mutattak ki a PPh-ra vonatkozó szabályokat: a magyarról (Vogel–Kenesei 1987; 1990; Kenesei–Vogel 1989) és a csicseváról (Kanerva 1989; 1990). Habár a dolgok ilyetén állása véletlen hiátus eredménye is lehet, az sem kizárt, hogy a PPh-ról túlságosan hamar mondtak le az említett szerzők és a fókuszra érzékeny szabályok éppenséggel azonosak a hiányzó PPh-szabályokkal. A jelen dolgozatban azt állítjuk, hogy pontosan ez a helyzet áll fenn, méghozzá egy ma már érthető okból. Mivel függetlenül igazolható PPh-t ezekben a nyelvekben nem lehetett találni, nem lehetett egyetlen fonológiai szabály tartományának sem minősíteni. Arra van tehát szükség, hogy olyan nyelveket találjunk, amelyekben a következő tulajdonságok vannak meg:

(a) a fókusz fonológiai (nem pedig kizárólag morfológiai vagy szintaktikai) eszközökkel fejeződik ki,

(b) van legalább egy, PPh tartományában működő fonológiai szabály,

(c) a intonációs kontúrok és az olyan gyakori jelenségek alapján, mint a végső hangzónyúlás, van független bizonyíték az intonációs csoport létezésére.

Két nyelv, az angol és az olasz vizsgálata alapján ahhoz a következtetéshez jutunk el, hogy valóban a PPh a fókuszra érzékeny szabályok tartománya és nincsen szükség egy újabb szint bevezetésére. Ennek megfelelően új módon elemezzük a magyar és a csicseva adatokat is, és megmutatjuk, hogy a tárgyalt jelenségcsoportot sokkal célravezetőbb PPh-szabályokként kezelni. Ezáltal nemcsak szükségtelenné válik, hogy egy újabb prozódiai szintet vegyünk föl, hanem azt is elkerüljük, hogy olyan nyelvek lehessenek, amelyeknek a prozodikus hierarchiája hiányos, mivel nincsenek fonológiai csoportjaik.[10] A bengáli nyelvnek Hayes és Lahiri (1991) által elvégzett elemzését is figyelembe vesszük, mivel lényegében a miénkhez hasonló következtetésre jutnak a PPh tartományán működő fókuszérzékeny szabályok tekintetében.[11]

A következőkben a fenti kritériumoknak eleget tevő két nyelvet vizsgálunk meg: az angolt és az olaszt, majd azt kívánjuk megmutatni, hogy PPh-szabályaik valóban érzékenyek a fókuszra.

## 3. Az angol ritmusszabály

Az angolban megvannak azok a tulajdonságok, amelyek lehetővé teszik, hogy a fókusznak a fonológiai hierarchiában elfoglalt helyét vizsgálhassuk. Amint az itt (8a–c) alatt megismételt (5a–c) mondatokban láthattuk, az angolban úgy lehet különbséget tenni egy adott mondat eltérő fókuszos értelmezései között, hogy az egyes szavak fonetikai kiemelését váltogatjuk.

(8) (a) GERTRUDE loves Archibald.
'GERTRUDE szereti Archibaldot.'

(b) Gertrude LOVES Archibald.
'Gertrude SZERETI Archibaldot.'

(c) Gertrude loves ARCHIBALD.
'Gertrude ARCHIBALDOT szereti.'

[10] Inkelasnak (1989) a hauszáról, Condoravdinak (1990) a görögről, és Chonak (1990) a koreairól szóló elemzése arra utal, hogy ezek a nyelvek is érdekesek lehetnek a fókusz és a fonológiai szerkezet közötti összefüggések kutatásában. A közölt adatok azonban nem elégségesek ahhoz, hogy megállapítsuk, támogatják vagy cáfolják-e és mennyiben az itt ismertetett feltevéseinket.

[11] Itt jegyezzük meg, hogy jóllehet Hayes–Lahiri (1991) cikke a jelen dolgozat előtt jelent meg, elemzésünket az övéktől függetlenül dolgoztuk ki és mutattuk be az 1990-es GLOW konferencián az angliai Cambridge-ben.



Van továbbá az angolban egy olyan fonológiai jelenség, az úgynevezett ritmusszabály, amely a PPh-n belül működik (vö. Selkirk 1984, Nespor–Vogel 1986).[12] Ugyanakkor az angol intonáció alapos fonetikai és fonológiai elemzései alapján azonosítani lehet az olyan viszonylag nagyméretű összetevőt is, mint amilyen az intonációs csoport, az IPh (l. többek között Bing 1979; Ladd 1980; Pierrehumbert 1980). Igen fontos, hogy e két szint meghatározása teljes mértékben független a fókusztól, amint arra fentebb utaltunk.

### 3.1. A ritmusszabály

Az elmúlt években különböző elnevezések alatt (pl. hangsúlyáthelyezés, hangsúlymódosítás, jambikus áthelyezés, ütemváltás) többen is foglalkoztak ezzel a bennünket most közelebbről érdeklő szabállyal. Ez a jelenség felelős azért, hogy két egymást követő szó főhangsúlya ne lehessen közvetlenül egymás mellett, l. pl. (9), ahol a hangsúlyt ékezettel jelöljük.

(9) (a) thirtéen wómen ⟶ thírteen wómen 'tizenhárom nő'

(b) Tennessée législature ⟶ Ténnessee législature
'tennessee-i törvénykezés'

Ezt a jelenséget korábban úgy elemezték, mintha a hangsúly helyeződne át, a metrikus hálóban gyakorta magát a hangsúlyt jelző 'x' szimbólumot mozgatva az egyik szótagról a másikra (l. pl. Liberman 1975; Liberman–Prince 1977). Újabban azonban azt, hogy az egyik ponton meggyengül a hangsúly, függetlennek tartják attól, hogy a másik helyen megerősödik. Másképpen kifejezve: noha mindkét jelenséget a ritmikus változatosság általános elvéből vezetik le, különálló szabályok eredményének tekintik őket (l. pl. Prince 1983; Selkirk 1984; Hayes 1984; Nespor–Vogel 1989). Ami pedig az egymás melletti főhangsúlyok elkerülését illeti, vannak akusztikai bizonyítékok is arra nézve, hogy az első szó utolsó szótagján anélkül csökken a hangsúly, hogy az első vagy előző szótagon növekedne (Horne 1989). Bár itt azt tesszük föl, hogy az érintett szótag hangsúlycsökkenéséről van szó bármely másik szótag hangsúlynövekedése nélkül, az észlelt változtatást megvalósító mechanizmus tulajdonképpeni működése a dolgozat egésze szempontjából érdektelen.

Ami bennünket igazán érdekel, az az a kérdés, hogy a ritmusszabály a hierarchia melyik szintjén működik. Tudjuk, hogy két szomszédos főhangsú-

[12] Inkelas és Zec (1991) is amellett érvelnek, hogy a ritmusszabály a PPh-n működik, de az ő PPh-meghatározásuk különbözik a fent említettekétől.

lyos szótag indítja be, a jelenség azonban nem mindig következik be, amint azt a (10)–(11) példákon is láthatjuk, melyekben a mondatok érintett részeit dőlt betűvel adjuk meg. Az „ékezetek" itt is a hangsúlyt jelölik.

(10) A ritmusszabály működik:

(a) I can't stand *impolíte tóurists.* ⟶ *ímpolite tóurists*
'Ki nem állhatom az *udvariatlan turistákat.*'

(b) *Routíne chéck-ups* don't usually take very long.
⟶ *Róutine chéck-ups*
'A *rutinvizsgálatok* rendszerint nem tartanak sokáig.'

(c) Our committee's task is to *okáy búdgets* for research projects.
⟶ *ókay búdgets*
'A bizottságunk feladata *elfogadni (a) költségvetéseket* a kutatási munkálatok számára.'

(11) A ritmusszabály nem működik:

(a) The *racketéer ácted* innocent, but really he wasn't.
'A *zsaroló adta* az ártatlant, de igazából nem volt az.'

(b) It's hard to *outclass Délaware's* football team.
'Nehéz *felülmúlni Delaware* futballcsapatát.'

(c) The bills were left *unpáid lást* month.
'A számlák nem voltak *kifizetve (a) múlt* hónapban.'

Prozodikus összetevők szerint a ritmusszabály a PPh szintjére tartozik, amint korábban említettük. Vagyis a ritmusszabály azért működik a (10) példákban, mert az egymás melletti hangsúlyok ugyanazon PPh-n belül vannak a (12) meghatározásnak megfelelően, a (11)-ben viszont azért nem alkalmazható, mert az érintett szavak nincsenek ugyanabban a PPh-ban.[13]

[13] Az is felmerült, hogy bizonyos hangsúlyátrendezési jelenségek, mint amilyen a ritmusszabály vagy az alább elemzendő olasz hangsúlyvisszamozgató szabály, nem számítanak ugyanúgy prozodikus szabályoknak, mint a posztlexikális szegmentális szabályok, hanem a fonológia egyfajta ritmikus részkomponensének elveiből következnének (pl. Hayes 1984; Nespor 1988; 1990; Nespor–Vogel 1989). Ez az álláspont egyébként nem összeegyeztethetetlen az itt javasolt elemzéssel, hiszen legalábbis az utóbbi három munkában a ritmikus igazítások által módosított metrikus háló-szerkezetet a mondatnak a PPh szintjét is tartalmazó posztlexikális prozodikus szerkezete alapján állítják föl.

A (12) meghatározásban szereplő 'klitikumcsoport' (*Clitic Group*, CG) Nespor és Vogel (1986) munkájában a fonológiai szó és a PPh szintje közötti tartomány.



(12) (a) A fonológiai csoport megszerkesztése
(Nespor–Vogel 1986, 168)

A PPh tartományát egy olyan klitikumcsoport (CG) alkotja, amely egy $X$ lexikális fejet tartalmaz, valamint az összes CG-t annak a nemrekurzív oldalán egészen addig a CG-ig, amely az $X$ maximális kiterjesztésén kívüli fejet tartalmaz.

(b) A fonológiai csoport átszerkesztése (nem kötelező)
(Nespor–Vogel 1986, 173)

Ha egy nem elágazó PPh az $X$ fej első vonzata annak rekurzív oldalán, akkor azt az $X$-et tartalmazó PPh-val össze lehet vonni.

Rekurzív oldalon az S-, vagyis a felszíni szerkezetben lévő lexikális fejeknek azt az oldalát értjük, amelyen a vonzatok megjelennek.[14]

### 3.2. A fókusz és a ritmusszabály

Ha az önálló fókuszos csoportot motiválni akarnánk a prozodikus hierarchiában, akkor ezen a ponton arra lenne szükségünk, hogy bemutassuk: az angolban létezik legalább egy olyan szabály, amelynek van saját működési tartománya és érzékeny a fókuszra, de ugyanakkor a más prozodikus szinten működő szabályok, mint például a ritmusszabály, nem függnek a fókusztól. A ritmusszabály közelebbi vizsgálata elegendő bizonyítékot szolgáltat majd e kérdés eldöntéséhez.

Noha a ritmusszabálynak terjedelmes irodalma van, mindig a szövegkörnyezetből kiszakítva vizsgálták a jelenséget, illetve, amennyiben nagyobb kifejezéseket elemeztek, olyan semleges szerkezetekben, amelyekből hiányoztak a fókusz jellegzetességei. Ha viszont a mondat különböző alkotóelemeire fókuszt helyezünk, a ritmusszabály működésében érdekes módosulásokat tapasztalunk. Például ha a (11) alatti mondatokban az érintett szavak közül a másodikra fókuszt teszünk, azt látjuk, hogy az előbb alkalmazhatatlan ritmusszabály most nehézség nélkül működik, mint arról a (13) példák tanúskodnak, melyekben a fókuszos szavakat nagybetűvel jelöljük.

[14] A funkcionális fejek bevezetése nem érinti a prozodikus fonológia számára szükséges szintaktikai információ jellegét. Mivel a funkcionális fejek klitikumok vagy affixumok, jellegük alapvetően különbözik a lexikális fejekétől és nincsenek hatással a nyelv típusára a fej–vonzat irány tekintetében.

(13) (a) The *racketéer ÁCTED* innocent, but he really wasn't.
⟶ *rácketeer ÁCTED*
'A *zsaroló* (csak) *ADTA* az ártatlant, de igazából nem volt az.'

(b) It's hard to *outclass DÉLAWARE'S* football team.
⟶ *óutclass DÉLAWARE'S*
'*DELAWARE* futballcsapatát nehéz *felülmúlni*.'

(c) The bills were left *unpáid LÁST* month. ⟶ *únpaid LÁST*
'A számlák a *MÚLT* hónapban nem voltak *kifizetve*.'

Ez a jelenségcsoport fontos kérdéseket vet föl a prozodikus szintekkel és a fókusznak a fonológiai szabályok alkalmazására gyakorolt hatásával kapcsolatban. Azt kell tehát most kiderítenünk, hogy ha nem a PPh, akkor melyik összetevő a ritmusszabály tartománya, és hogy lehet-e ez a fókuszos csoport. Ha viszont erre nemleges választ adunk, akkor az a feladatunk, hogy megállapítsuk, miképpen lehet a fókuszt belefoglalni a PPh meghatározásába.

Mivel nem állt rendelkezésünkre elegendő információ a fókusznak a ritmusszabállyal való összefüggésére, elvégeztünk egy felmérést, melyben hatvan mondatot olvastattunk fel hét kísérleti személlyel. A mondatok PPh-szerkezetét és fókuszosságát az alábbi 1. táblázat szerint váltogattuk.

A kísérletben részt vevők először a fókusz nélküli mondatokat olvasták fel, majd azután a fókuszosokat, melyek esetében kértük, hogy a kiemelt szavakat fókuszként értelmezzék. A mondatokat minden alkalommal más-más sorrendben mutattuk be, s mindenki kétszer olvasta fel a teljes sorozatot. Két független elemző értékelte azután a felvett anyagot aszerint, hogy (a) a ritmusszabály működik vagy (b) a ritmusszabály nem működik. (A ritmusszabály működésének az volt a feltétele, hogy az eredeti hangsúly helyétől balra hangsúlynövekedést, illetve az eredeti hangsúly esetében csökkenést tapasztaljanak anélkül, hogy máshol növekedne a hangsúly.) A válaszok azt mutatták, hogy nemcsak az azonos PPh-n belüli elemekre alkalmazták a ritmusszabályt, hanem — a számunkra kulcsfontosságú esetekben — olyanokra is, amelyeket egy fókuszos szó követett, még ha az egy másik PPh-ba tartozott is, amint az a 2. táblázatból kitűnik, ahol az '1 PPh' és a '2 PPh' azt jelöli, hogy ugyanabban vagy két különböző PPh-ban vannak-e az érintett szavak.



1. táblázat
A PPh-szerkezet és a fókusz a tesztmondatokban

*A csoport: Semleges mondat – mondatvégi helyzet*

I just saw the new *cantéen*.
'Épp most láttam az új *kantint*.'

*B csoport: Semleges mondat – külön PPh-kban*

He said he'd *okáy Tína's* proposal.
'Azt mondta, hogy *elfogadja Tina* javaslatát.'

*C csoport: Semleges mondat – azonos PPh-ban*

The *cantéen's céiling* sprung a leak during the storm.
'A *kantin mennyezete* beázott a vihar alatt.'

*D csoport: Fókuszos mondat – külön PPh-kban (mint a B csoportban)*

He said he'd *okáy TÍNA's* proposal.
'Azt mondta, hogy *TINA* javaslatát *fogadja el*.'

*E csoport: Fókuszos mondat – külön PPh-kban (további mondatok)*

The new *cantéen LÓOKS* nice, but really isn't.
'Az új *kantin* csak szépnek *LÁTSZIK*, de valójában nem az.'

2. táblázat
A ritmusszabály alkalmazásának százalékos megoszlása semleges és fókuszos mondatokban

| | *Semleges* | *Fókuszos* |
|---|---|---|
| *1 PPh* | 82% | 88% |
| *2 PPh* | 19% | 75% |

Ezek az eredmények azt mutatják, hogy amikor a ritmusszabály azonos PPh-n belül működik, a fókuszos környezetben még gyakoribbá válik az előfordulása (82% helyett 88%). Ha a két érintett szó különböző PPh-kban van, a fókusz nagymértékben befolyásolja a ritmusszabály működését, hiszen 19%-ról 75%-ra emelkedett a gyakorisága. Az a tény, hogy a ritmusszabályt a különböző PPh-kban lévő szavak között is látjuk működni, csupán azt tükrözi, hogy többször akkor is fókuszos mondat gyanánt olvasták a példákat, amikor erre nem kaptak utasítást.

## 4. A fókusz tartománya

Mivel most már tudjuk, hogy a ritmusszabály érzékeny a fókuszra, két út áll előttünk. Vagy lemondunk arról, hogy továbbra is a PPh-t tekintsük a ritmusszabály tartományának, és egy új szintet (pl. a fókuszos csoportét) vezetünk be, vagy pedig úgy módosítjuk a PPh meghatározását, hogy a fókuszra érzékennyé tesszük. Az, hogy Kanerva a csicseva leírásában az első megoldást választotta, csak tovább erősíti a gyanakvásunkat azzal a megállapítással szemben, amely szerint a fókuszra érzékeny fonológiai szabályokkal bíró nyelvekben a PPh-szintű szabályok látszólag hiányoznak. Ehelyett inkább azt javasoljuk, hogy a prozodikus hierarchiában a fókusz számára releváns szint a PPh tartománya legyen, és hogy a PPh meghatározásán úgy kell változtatni, hogy a fókusszal kapcsolatos információt belefoglalhassuk.

### 4.1. A PPh új meghatározása az angolban

Ezen a ponton két lehetőség között választhatunk a PPh-t módosítandó. Ahhoz hasonlatosan, ahogy Vogel és Kenesei újradefiniálta az intonációs csoportot (IPh) a magyarban, átfogalmazhatjuk a fonológiai csoport szerkesztésének szabályát úgy, hogy a fókuszra való utalást is beleépítjük. A másik megoldás az lehetne, hogy Nespor és Vogel PPh-átszerkesztési szabályához hasonlóan (l. (12b)) egy újabb átszerkesztési lehetőséget is megadunk. Noha az előbbi megoldás „takarékosabbnak" látszik, nemkívánatos következményei lennének a PPh általános tulajdonságait illetően, hiszen azt vonná maga után, hogy a fókuszos és a fókusztalan mondatok egyaránt alapvetőek, illetve jelöletlenek. A második lehetőség viszont azt az állítást implikálja, hogy a PPh-szerkesztés alapmódozata a semleges mondatokra épül.[15]

A PPh újradefiniálására tett első próbálkozásunk a (12) PPh-szerkesztési szabályhoz hozzáillesztendő alábbi szabályban ölt testet.

[15] Sharon Inkelas mutatott rá, hogy ezek az alternatívák eltérő módon hatnak a szabályok rendezésére. Ha ugyanis külön szabály vonatkozik a fókuszt tartalmazó prozodikus szerkezet átalakítására, akkor számíthatunk rá, hogy vannak olyan szabályok is, amelyek a PPh alapszabály és a PPh átszerkesztésének a szabálya közé helyezhetők. Ez a kérdés azonban csak akkor válnék fontossá, ha a fonológiai szabályokat a prozodikus szerkezetet fölépítő szabályok közé is el lehetne helyezni. Mivel arra nincsen bizonyítékunk, hogy e lehetőségre szükség is van, az egyszerűbb modellt fogjuk követni és nem tesszük fel, hogy a fonológiai szabályok a prozodikus szerkezetet építő szabályok közé vegyülnek el.



(14) Fókuszos átszerkesztési szabály (angol)

Ha a mondatban valamely szó fókuszt hordoz, annak jobb szélére helyezzünk el egy PPh-határt és egyesítsük a szót a tőle balra lévő PPh-val. A fókuszos elem átrendezése után minden más PPh-ban lévő elem megtartja eredeti PPh-státuszát.

Ez a szabály pontosan számot ad a fentebb vizsgált szerkezettípusokról, mivel a fókuszos elemet ugyanabba a PPh-ba rendeli, amelyben a ritmusszabály módosította szó is található. Így tehát fenntarthatjuk, hogy a ritmusszabály a PPh tartományán belül működik, amint azt a (15) alatt illusztráljuk, ahol a szögletes zárójelek a PPh-kat, a +F pedig a fókuszos szót jelöli.

(15) $[X_1 \quad X_2] \quad [X_3 \quad X_4 \quad X_5] \longrightarrow [X_1 \quad X_2 \quad X_3] \quad [X_4 \quad X_5]$
$\qquad\qquad\quad +F \qquad\qquad\qquad\qquad\quad +F$

Itt jegyezzük meg, hogy ez az átszerkesztés két olyan megszorításnak engedelmeskedik, amelyeket a prozodikus fonológia általános elvei az itt tárgyaltaktól függetlenül állítanak föl. Először is, jóllehet az átszerkesztés legfontosabb hatásai közé tartozik, hogy eltörli a PPh-határokat, ha a PPh határa azonos az intonációs csoport (IPh) határával, az átszerkesztés nem működik. Azt a kötelező IPh-határt például, amely a közbevetett közlést követi, nem lehet elhagyni, még ha a rákövetkező szó fókuszos is. A ritmusszabály tehát a (16a) példában nem alkalmazható, pedig ha csupán PPh-határ volna a két dőlt betűs szó között, akkor kénytelen lenne működni, mint azt a (16b) példában is látjuk.

(16) (a) Martha, according to *Paulíne, ÓWNS* the house.
$\longrightarrow$ * ... Páuline, ÓWNS ...
'Márta, Pauline szerint, BIRTOKOLJA a házat.'

(b) *Paulíne ÓWNS* the house. $\longrightarrow$ *Páuline ÓWNS* ...
'Pauline BIRTOKOLJA a házat.'

Másodsorban az átszerkesztés nem törölhet el olyan PPh-határokat, amelyeket már a fókuszra való tekintettel húztunk meg. Vagyis ha egy adott helyen lévő fókusz következtében létrehoztunk egy bizonyos PPh-szerkezetet, ezt nem lehet megváltoztatni egy, a mondatban előforduló esetleges másik fókuszra való hivatkozással. A (17a)-ra válaszként adható (17b)-ben a *called* szót a *Pauline*-nal azonos PPh-ban egyesítő átszerkesztés nem jöhet létre, mivel a *Pauline* szó maga is fókuszos és ezért a jobb szélén PPh-határt

kell húzni. A ritmusszabály ez esetben nem működik, habár mihelyt a *Pauline* nem fókuszos, nincs akadálya az alkalmazásának, mint a (18b) példa is tanúsítja.

(17) (a) Did Martha see Jim? 'Márta látta Jimet?'

(b) No, *PAULÍNE CÁLLED Jim.* ⟶ * ... *PÁULINE CÁLLED* ...
'Nem, (hanem) PAULINE HÍVTA FEL Jimet.'

(18) (a) Did Pauline invite Jim? 'Pauline meghívta Jimet?'
(b) No, *Paulíne CÁLLED* Jim. ⟶ ... Páuline CÁLLED ...

Az átszerkesztést és következésképpen a ritmusszabály működését a kihagyásos ellipszis (gapping) is megakadályozhatja, amit (19) alatt illusztrálunk.

(19) Martha plays flute and *PAULÍNE TRÚMPET.*
⟶ * ... PÁULINE TRÚMPET
'Márta fuvolán, PAULINE pedig TROMBITÁN játszik.'

A ritmusszabályt nem maga az ellipszis teszi lehetetlenné, hanem az, hogy itt kettős fókusszal van dolgunk (17b)-hez hasonlóan, mivel a *Pauline* a *Márta* szóval, a *trombita* pedig a *fuvolá*-val áll szemben. A *Pauline* szón lévő fókusz gátolja meg az átszerkesztést, mivel a szótól jobbra PPh-határt követel meg. Ez a példa, valamint a (17)–(18) azt mutatják, hogy a PPh-átszerkesztés rekurzív, hiszen a mondatban minden egyes fókusz új PPh-határokat eredményez.

Visszatérve most azokra az esetekre, amelyekben a fókuszos elem a tőle balra álló szóhoz valóban hozzácsatlakozik, a (14)-ben jellemzett körülményen kívül is van még átszerkesztési változat. Amikor az a PPh, amelyhez a fókuszos elem eredetileg tartozott, csak egyetlen szót tartalmaz, egy másik fajta átszerkesztéssel van dolgunk. Itt a maradék PPh-t a tőle jobbra álló PPh-val lehet egyesíteni a (20) szerint.

(20) $[X_1\ X_2]\ [X_3\ X_4]\ [X_5\ X_6]$
$\qquad\qquad +F$
$\longrightarrow\ [X_1\ X_2\ X_3]\ [X_4]\ [X_5\ X_6]$
$\qquad\qquad\quad +F$
$\longrightarrow\ [X_1\ X_2\ X_3]\ [X_4\ X_5\ X_6]$
$\qquad\qquad\quad +F$



A szükséges módosítást az átszerkesztési szabályhoz fűzött kiegészítéssel tehetjük meg:

(21) Fókuszos átszerkesztési szabály (angol, 2. rész)
Ha a megmaradt PPh nem ágazik el, a jobb oldalán lévő PPh-val egyetlen PPh-ba egyesíthető.

A (22a) mondat tehát a fókuszos alap-átszerkesztés után tovább már nem szerkeszthető át, de a (22b) mondat megfelel a további átszerkesztés feltételeinek, így a művelet le is zajlik.

(22) (a) It's hard [to outclass] [DELAWARE'S football team] [at home games]
⟶ ... [to outclass DELAWARE'S] [football team] ...
'Nehéz felülmúlni Delaware futballcsapatát a hazai mérkőzéseken.'

(b) It's hard [to outclass] [DELAWARE'S team] [at home games]
⟶ ... [to outclass DELAWARE'S] [team] [at home games]
⟶ ... [to outclass DELAWARE'S] [team at home games]

Az ilyen további átszerkesztés arra utal, hogy a ritmusszabály az új PPh-n belül is működhet, jóllehet az érintett szavak eredetileg különböző PPh-khoz tartoztak, s ezért nem működhetett volna rajtuk a ritmusszabály. Feltevésünk helyességét az alábbi példák bizonyítják.

(23) They managed [to outcláss] [DÉLAWARE'S cantéen] [éasily]
⟶ ... [to óutclass DÉLAWARE'S] [cantéen] [éasily]
⟶ ... [to óutclass DÉLAWARE'S] [cánteen éasily]
'Sikerült nekik könnyedén felülmúlni a delaware-i büfét.'

Habár a *canteen* és az *easily* eredetileg nem ugyanabban a PPh-ban voltak, az átszerkesztés eredményeképpen egyetlen összetevőt alkotnak, s ezért a *canteen* szón működhet a ritmusszabály.

## 5. A fókusz és a PPh szintje más nyelvekben

### 5.1. Fókusz az olaszban

Az olasz az angolhoz hasonlóan a fókusz és a fonológia érintkezésének kiváló kísérleti terepe lehet, hiszen egyrészt a fókuszt fonológiai eszközökkel fejezi ki, másrészt pedig léteznek benne PPh-szintű fonológiai szabályok, például az ún. Raddoppiamento Sintattico, vagyis a mássalhangzó-megkettőzés egy esete, illetve a hangsúlyáthelyezés (vö. Calabrese 1990; Marotta 1986; Nespor 1989; Nespor–Vogel 1979; 1986; 1989). Ezenkívül az olaszban még mozgatással is lehet fókuszt kifejezni. Az esetleges különbségek ellenére az angol és az olasz jórészt megegyezik abban, ahogy a fókusz a PPh-szintű szabályok működését, valamint a PPh megszerkesztését befolyásolja.

Ha az angolhoz hasonlóan az olaszban is a fonetikai kiemelést (a prominenciát) tekintjük a fókusz jelének, a (24) mondatokban az angolban tapasztaltakkal megegyező hangsúly- és fókuszszerkezetet találunk.[16] A nagybetűvel szedett szavak a fonetikailag prominensek, és ezeket kell fókusznak tekinteni.

(24) (a) CARLA ama Paolo. 'CARLA szereti Paolo-t.'
(b) Carla AMA Paolo. 'Carla SZERETI Paolo-t.'
(c) Carla ama PAOLO. 'Carla PAOLO-t szereti.'

A hangsúlyáthelyezés (HÁ) szabálya, amely rendszerint (de nem kizárólag) az olasz nyelv északi dialektusaiban működik, bizonyíthatóan PPh-szintű jelenség (l. Nespor–Vogel 1979; 1986; 1989). Angol megfelelőjéhez, a ritmusszabályhoz hasonlóan, a HÁ is két egymás melleti főhangsúlyos szótag konfliktusát oldja fel. Az idézett szakirodalom szerint a HÁ a PPh-n belül működik, PPh-k között azonban nem, amint azt a (25) példákban láthatjuk, melyben a szögletes zárójelek jelölik a PPh-kat.

(25) (a) [Le ventitré dónne] [mangiano subito]
⟶ ... véntitre dónne ...
'A huszonhárom nő rögtön eszik.'

(b) [Le prime ventitré] [mángiano subito]
⟶ *... véntitre mángiano ...
'Az első huszonhárom rögtön eszik.'

[16] Ezzel persze nem azt mondjuk, hogy az angol és az olasz teljesen azonos módon fejezi ki a fókuszt. Jelentős eltérések állnak fenn mind a fonetikai, mind a szintaktikai eszközök tekintetében, melyek a fókusz kifejezésére szolgálnak, s melyek közül néhányat alább is megemlítünk. (Az olasz fókusz tárgyalására l. Calabrese 1982-t.)



Ugyanígy a szó első mássalhangzóját megnyújtó Raddoppiamento Sintattico szabályáról is azt a nézetet fogadják el, hogy PPh-n belül tud működni, de PPh-k között nem (l. Nespor–Vogel 1986; 1989). Ezt a tipikusan a közép- és dél-itáliai nyelvjárásokra jellemző jelenséget a (26a)-ban tehát megtaláljuk, a (26b)-ben azonban nem.

(26) (a) [Il caffé turco] [piaceva a tutti]
⟶ ... caffé[t:]urco ...
'A török kávé mindenkinek ízlett.'

(b) [Il caffé] [piaceva a tutti]
⟶ *... caffé[p:]iaceva ...
'A kávé mindenkinek ízlett.'

Amit azonban a hangsúlyáthelyezésről vagy a mássalhangzó-nyúlásról szóló irodalomban hiába keresünk, az az a megfigyelés, hogy a fókusz jelenléte olyan helyeken is működni engedi e szabályokat, ahol másképpen tiltva lennének. Az angol ritmusszabályhoz hasonlóan tehát a HÁ és a mássalhangzónyúlás is jelen lehet a (27a–b) példákban, szemben a (25b–26b)-vel.

(27) (a) [Le prime ventitré] [MÁNGIANO subito]
⟶ ... véntitre MÁNGIANO ...
'Az első huszonhárom rögtön ESZIK.'

(b) [Il caffé] [PIACEVA a tutti]
⟶ ... caffé[P:]IACEVA ...
'A kávé mindenkinek ÍZLETT.'

Eszerint az olasz ugyanúgy viselkedik, mint az angol, tehát semmi továbbira nincsen szükség ahhoz, hogy a (24) példákat megmagyarázzuk. Más szóval, az angol adatok kezelésére tett PPh-újraelemzési javaslatunk, a (14) fókuszos átszerkesztési szabály minden változtatás nélkül alkalmazható az olaszra is. A hangsúlyáthelyezés és a mássalhangzónyúlás a (27)-ben illusztrált módon működik, mivel a *mangiano* és *piaceva* szavakra eső fókusz azt hozza magával, hogy e szavak egyetlen PPh-ba tartoznak a *ventitré*, illetve *caffé* szavakkal. A PPh-szerkezet átalakításával tehát továbbra is a PPh szintjét tekinthetjük a kérdéses szabályok működési területének.

Az angol és az olasz közötti hasonlóságból arra is következtethetünk, hogy a fókuszos átszerkesztési szabály második fele, a (21) is működhet az olaszban, vagyis egy nem elágazó PPh-t egyesíteni lehet a tőle jobbra álló PPh-val. A (28) alapján ez valóban így is van; itt a *Marilú*-t a *sabato*-val egyetlen PPh-ba sorolhatjuk, miután a fókuszos *vede* szót az *Artú* PPh-jával

egyesítettük. Azt, hogy a *Marilú* és a *sabato* valóban egy PPh-t alkot, mind a hangsúlyáthelyezéssel, mind a mássalhangzónyúlással ellenőrizni tudjuk.

(28) [Artú] [VEDE Marilú] [sabato]
⟶ [Artú VEDE] [Marilú sabato]
'Artú LÁTJA Marilút szombaton.'

Az angol és az olasz közötti említett párhuzam mellett azonban vannak jelentős különbségek is. Jóllehet mindkét nyelvben ki lehet fejezni a fókuszt a fonetikai prominencia növelésével, az olaszban a szórendet is meg lehet változtatni.[17] A (29a) semleges mondat alanyát például az ige mögé való helyezésével is lehet fókuszálni, l. (29b).

(29) (a) Carla l'ha fatto. 'Carla megtette (azt).'
(b) L'ha fatto CARLA. 'CARLA tette meg (azt).'

Az alany áthelyezése azonban nem mindig jelenti azt, hogy az fókuszos is. A *L'ha fatto Carla* mondatnak lehet semleges értelmezése is, de ilyenkor más fonetikai szerkezettel van dolgunk. Calabrese (1990) szerint ugyanis a semleges mondatban egyfajta szünet van az alany előtt, míg a fókuszosban az alany fonetikailag egyetlen egységet képez az őt megelőző szóval. Ez a különbség az itt kifejtettek értelmében a fókusznak a PPh szerkezet átalakításában betöltött szerepéből következik. Azt állítjuk ugyanis, hogy a hátravetett fókuszos alany egyetlen PPh-ban egyesül a tőle balra lévő elemmel, létrehozva így a Calabrese által említet „fonetikai egységet". Ennélfogva azt is állítjuk, hogy ha az alany egyetlen PPh-t alkot a tőle balra lévő elemmel, a megfelelő fonológiai feltételek fennállása esetén a bemutatott két PPh-szintű szabály a hátravetett alany és az előtte álló szó között működni fog. Mivel a nem fókuszos hátravetett alany és az előtte álló szó között nincsen ilyesfajta „fonetikai egység", azt állítjuk, hogy ezen a helyen a hangsúlyáthelyezés és a mássalhangzónyúlás nem fordulhat elő. Állításaink helyességét az alábbi példákkal igazolhatjuk.

(30) [Lo fará CÁRLA] 'Azt CARLA fogja megtenni.'
(a) ⟶ Lo fára CÁRLA. (hangsúlyáthelyezés)
(b) ⟶ Lo fará[k:]arla. (mássalhangzónyúlás)

[17] Calabrese ezt mind a prezentatív, mind a kontrasztív fókusz vonatkozásában megállapítja, habár részletesen csak az előbbivel foglalkozik.



(31) [Lo fará] [Cárla] 'Azt meg fogja tenni Carla.'
(a) ⟶ *Lo fára Cárla. (hangsúlyáthelyezés)
(b) ⟶ *Lo fará[k:]arla. (mássalhangzónyúlás)

Végül felhívjuk a figyelmet arra is, hogy az angolra vonatkozó általános megszorítások az olasz nyelvben is fennállnak. Az átszerkesztés tehát csakis a PPh-határokat érintheti, intonációs csoportokon (IPh) keresztül már nem működik; a (32a)-ban a közbevetett kifejezés miatti IPh-határ érintetlen kell maradjon. Ezen a ponton a hangsúlyáthelyezés és a mássalhangzónyúlás egyaránt tiltva van, jóllehet a (32b)-ben működésük akadálytalan, mivel ott csupán PPh-határ van a *Marilú* és a *canta* között és ezért az átszerkesztés is megengedhető. A mondatok releváns részleteit dőlt betűkkel adjuk meg.

(32) (a) [[Marta]$_{PPh}$]$_{IPh}$ [[secondo *Marilú*]$_{PPh}$]$_{IPh}$ [[*CÁNTA* bene]$_{PPh}$]$_{IPh}$
'Marta, Marilú szerint, jól ÉNEKEL.'
(b) [[*Marilú*]$_{PPh}$ [*CÁNTA* bene]$_{PPh}$]$_{IPh}$
'Marilú jól ÉNEKEL.'

Továbbá — az angolhoz hasonlóan — többszörös fókusz esetén mindegyik fókusznak saját PPh-határa van és a fókusz miatti PPh-határon keresztül átszerkesztés nem lehetséges, amint a (33a) mutatja. A (33b)-ben, ahol a *Marilú* nincs fókuszban, az átszerkesztés, valamint a hangsúlyáthelyezés, illetve a mássalhangzónyúlás szabályai működhetnek.

(33) (a) Carlo ha visto Gianni lunedí [e MARILÚ]$_{PPh}$ [SÁBATO]$_{PPh}$
'Carlo Giannit hétfőn, MARILUT pedig SZOMBATON látta.'
(b) Carlo ha visto [Marilú]$_{PPh}$ [SÁBATO]$_{PPh}$
'Carlo Marilút SZOMBATON látta.'

Az itt megvizsgált olasz nyelvi adatok nemcsak azt az elemzésünket támogatják, amely szerint a fókusz a PPh szintjére tartozik, hanem azt is bizonyítják, hogy a PPh korábbi meghatározásai nem voltak kielégítőek. A Nespor és Vogeltől idézett fenti (12) definíció például azt mondja ki, hogy az igétől balra álló alanyt az igével, illetve hogy a hátravetett alanyt a tőle balra álló szóval nem lehet egyesíteni egyetlen PPh-ban. Ez a szabály tehát — tévesen — azt jósolja meg, hogy a hangsúlyáthelyezés és a mássalhangzónyúlás e környezetekben nem működhet. A mi javaslatunk pontosan a megfelelő csoportosításokat határozza meg és a két fonológiai szabály működése egyenesen következik abból, hogy az érintett szavak egyetlen PPh-ban vannak.

## 5.2. A bengáli

A fókusznak a fonológiára gyakorolt hatását, valamint az érintett fonológiai szintet illusztráló újabb adatokat lehet bemutatni a bengáli nyelv segítségével. Hayes és Lahiri (1991) azt állítja, hogy a fókusz két PPh-szintű szabály, az *r*-hasonulás és a zöngésségi hasonulás működését befolyásolja, és hogy ezt a körülményt a PPh meghatározásában kell érvényre juttatni. Az ő megközelítésük tehát nagymértékben hasonlít arra, ahogy mi igyekszünk kezelni ezeket a kérdéseket, vagyis hogy a fókusz legalábbis részben közrejátszik a fonológiai csoport (a PPh) tartományának meghatározásában. Vannak azonban olyan különbségek is a két javaslat között, amelyeket érdemes közelebbről szemügyre venni.

Ha Hayes és Lahiri elemzését a miénkkel hasonlítjuk össze, felfigyelhetünk rá, hogy ők nem mondanak semmit arról, miként lehetne kiterjeszteni javaslatukat más nyelvekre.[18] Hayes és Lahiri PPh-szerkesztési algoritmusa többek között kulcsfontosságú utalást tesz a vezérlésre, melyet azonban a prozodikus összetevők megszerkesztésére tett javaslatok közül sem a végpontokat figyelembe vevő (l. pl. Selkirk 1986), sem pedig a viszonyközpontú elemzés (l. pl. Nespor–Vogel 1986) nem alkalmaz. Mivel érvelésünk egyik legfontosabb momentuma az, hogy általánosítani lehet más nyelvekre is, elengedhetetlen, hogy a bengáli adatokat is ugyanúgy tudjuk kezelni, mint az itt bemutatott más nyelvek példaanyagát.

Hayes és Lahiri szerint a bengáliban a fókuszos PPh elejét a PPh első szótagján egy alacsony tonéma (L*), a végét pedig egy magas határtonéma ($H_P$) jelzi. Az intonációs csoport (IPh) végét alacsony tonéma ($L_I$) jelöli. Azt is kifejtik, hogy a fókusz helyének változtatásával az L* és a $H_P$ helye is változhat, valamint ezzel összefüggésben azon tartományok is, amelyben az *r*-hasonulás és a zöngésségi hasonulás működik. Habár mi nem tudtuk Hayes és Lahiri minden megfigyelését megismételni, amikor egy bengáli informánssal többek között az ő adataikat is vizsgáltuk, hasznos lehet, ha bemutatjuk egy illusztrációsorozatukat, majd kiértekeljük, hol kaptunk eltérő eredményeket.[19] A (34) mondatot (l. Hayes–Lahiri 1991, 62) különféle

[18] Azt ugyan megemlítik, hogy a fókusznak lehet szerepe más nyelvek fonológiai csoportjainak a vonatkozásában is, de mivel az idézett irodalom igen ellentmondásos, nem világlik ki, pontosan hogyan illeszkedik a bengáli nyelv elemzése a többi közé.

[19] Itt jegyezzük meg, hogy Hayes és Lahiri az egyik szerző beszédjére alapozzák adataikat, noha kitűnik, hogy számos más bengáli beszélőt is meginterjúvoltak. Nem kapunk azonban felvilágosítást arra nézve, mennyiben egyeztek meg egymással a különböző beszélők, illetve hogy mi a közölt adatoknak a statisztikai szignifikanciája. Hayes és Lahiri cikkének átfogó jellegét tekintve azonban semmiképpen sem az a szándékunk, hogy eredményeiket kicsinyeljük, csupán hogy felhívjuk a figyelmet, hogy nem meglepő, ha eltéréseket tapasztalunk a beszélők között.



fókuszmintákkal lehet kimondani, amely szerintük az L* és a $H_P$ elhelyezkedésétől függően más-más PPh-szerkezetet eredményez, l. (35), vö. Hayes–Lahiri (1991, 62).

(34) aj ami raja-r č$^h$obi-r jonno taka anlam
ma én király képei -ért pénzt hoztam
'Ma a király képeiért járó pénzt hoztam.'

(35) (a) [aj ami [raja-r č$^h$obi-r jonno taka]$_{PPh}$ anlam]$_{IPh}$
| | |
L* $H_P$ $L_I$
'Ma a KIRÁLY KÉPEIÉRT JÁRÓ PÉNZT hoztam.'

(b) [aj ami [raja-r č$^h$obi-r jonno]$_{PPh}$ taka anlam]$_{IPh}$
| | |
L* $H_P$ $L_I$
'Ma a KIRÁLY KÉPEIÉRT JÁRÓ pénzt hoztam.'

(c) [aj ami [raja-r č$^h$obi-r]$_{PPh}$ jonno taka anlam]$_{IPh}$
| | |
L* $H_P$ $L_I$
'Ma a KIRÁLY KÉPEIÉRT járó pénzt hoztam.'

(d) [aj ami [raja-r]$_{PPh}$ č$^h$obi-r jonno taka anlam]$_{IPh}$
| | |
L* $H_P$ $L_I$
'Ma a KIRÁLY képeiért járó pénzt hoztam.'

(e) [aj ami raja-r [č$^h$obi-r]$_{PPh}$ jonno taka anlam]$_{IPh}$
| | |
L* $H_P$ $L_I$
'Ma a király KÉPEIÉRT járó pénzt hoztam.'

(f) [aj ami raja-r č$^h$obi-r [jonno]$_{PPh}$ taka anlam]$_{IPh}$
| | |
L* $H_P$ $L_I$
kb.: 'Ma a király képeiért JÁRÓ pénzt hoztam.'

(g) [aj ami raja-r č$^h$obi-r jonno [taka]$_{PPh}$ anlam]$_{IPh}$
| | |
L* $H_P$ $L_I$
'Ma a király képeiért járó PÉNZT hoztam.'

A legmeglepőbb különbségek e szerkezetek és a bengáli informánsunktól kapott adatok között a következők: (a) a bengáli beszélő a *č$^h$obir* és *ǰonno* szavakat egyszer sem választotta szét, kivéve a (35f) példát, ahol a *ǰonno*-ra fókusz esik, és (b) a *taka anlam* szavakat mindig fonológiai egységként kezelte, amit az mutat, hogy a *taka* szóvégi *a*-ját egyetlen magánhangzóba vonta össze az *anlam* szókezdő hangjával, tekintet nélkül arra, volt-e magas toném a *taka* szón.

Ha a fókuszra érzékeny PPh-szerkesztési megközelítésünket a bengáli nyelvben is kipróbáljuk, láthatjuk, hogy amellett, hogy minden nehézség nélkül alkalmazható, a bengáli informáns által produkált adatokról is számot tud adni. A (12)-ben megadott általános PPh-algoritmus segítségével olyan fonológiai csoportokat építhetünk fel, amelyek egy-egy lexikális fejtől jobbra terjeszkednek, hiszen a bengáli SOV típusú nyelv. A fonológiai csoport alapképlete a (34) semleges mondatból a (36a–b) csoportosításokat adja, ahol a szögletes zárójelek a PPh-kat jelölik.[20]

(36) (a) aǰ ami [raǰa-r] [č$^h$obi-r ǰonno] [taka] [anlam]

(b) aǰ ami [raǰa-r č$^h$obi-r ǰonno] [taka anlam]

A (36a) alapján semmi többet nem kell mondanunk (a) a *raǰa-r* előtt minden esetben tapasztalt határjelről[21] és (b) arról, hogy informánsunk beszédében a *ǰonno* mindig a *č$^h$obi-r* szóval egy csoportba esik, kivéve ha fókuszban van, amire alább még kitérünk. Az, hogy informánsunk — Hayes és Lahiri elemzésével szemben — a *taka anlam*-ot mindig együvé tartozóként ejtette ki, az átszerkesztési szabálynak köszönhető, amely a fej rekurzív oldalán lévő elemeket a fejjel egy PPh-ba csoportosíthatja, l. (36b). Ez az átszerkesztési lehetőség továbbá a *raǰa-r* és a *č$^h$obi-r* csoportosításáról is számot ad, kivéve, ha az utóbbi fókuszban van; de a két szó közötti határról nem, amire még visszatérünk.

A javaslatunk értelmében ha valamely szóra a bengáliban fókusz esik, akkor annak bal szélét kell PPh-határnak megjelölnie. Ennek köszönhető a *č$^h$obi-r*, a *ǰonno* és a *taka* szavak előtti PPh-határ rendre a (36e–g)-ben, ámbár a (36g)-ben az PPh alapszabálya is ugyanezt jósolja meg. Mivel, mint utaltunk rá, bengáli informánsunk egyszer sem választotta szét a *ǰonno*-t a *č$^h$obir*-tól, a *ǰonno* mögötti PPh-határ érdekében semmi többet nem kell tennünk, mint amit a PPh-alapszabály is kimond, ha feltesszük, hogy a

[20] Hayes és Lahiri nem közöl semmit sem az *aǰ* és az *ami* fonológiai csoportjáról, ezért e szavakat mi sem helyezzük el a PPh-szerkezetben.

[21] Noha Hayes és Lahiri csakis a fókuszos összetevők csoportszerkezetét mutatja be, a *raǰa-r* előtti PPh-határt mégis nyugodtan feltehetjük.



*ǰonno* a *č$^h$obir* fej nem-rekurzív oldalán álló nem-lexikális kategória. A PPh-alapszabály arról is számot ad, hogy informánsunk miért nem tudta a *taka* szót az azt megelőző kifejezéssel összevonni a (35a)-ban.

Amiről még beszélnünk kell, az az informáns beszédében és Hayes és Lahiri adataiban a *raǰar* mögötti határ, valamint a *č$^h$obir* utáni határ a (35c)-ben és a (35e)-ben. Az egyik eshetőség az, hogy a kérdéses szavakat különösen nagy hangsúllyal ejtették ki, talán épp azért, hogy a mondatok közötti különbségeket jelezhessék. Ez esetben a hangsúlyos szavak még jobban elkülönülhetnek a környezetüktől, ami a fókusztól teljes mértékben független és más nyelvekben is meglévő jelenség. Az angolban például azt láttuk, hogy ha fókusz esik a szóra, akkor a tőle balra álló PPh-val egyesül, mint a (37b)-ban a *Delaware's*. Lehetséges azonban egy másfajta szerkezet is, amelyben különösen erősen hangsúlyozzuk a szót. Ilyenkor a *Delaware's* nemcsak attól különülhet el, ami követi őt, úgy, ahogy a fókuszos átszerkesztő szabály állítja, de attól is, ami tőle balra áll, l. (37c), jóllehet ezt a formát a tesztmondatok elemzése során nem tapasztaltuk.

(37) (a) It's hard [to outclass] [Delaware's team]
'Nehéz felülmúlni Delaware csapatát.'

(b) ⟶ It's hard [to outclass DELAWARE'S] [team]

(c) ⟶ It's hard [to outclass] [DELAWARE'S] [team]

Ha figyelembe vesszük, hogy Hayes és Lahiri munkája volt a bengáli prozodikus szerkezet és az érintett fonológiai jelenségek első rendszeres vizsgálata, látnunk kell, hogy sok mindenre kell még fényt derítenünk, mielőtt az összes itt felvetett kérdésre választ kaphatunk. Mint azt már fentebb is említettük, mindeme problémák ellenére számunkra az a legfontosabb, hogy a fókusz és a fonológiai szabályok kapcsolatára vonatkozó megállapításunkat, amely szerint a PPh szintje az érdekes, számos különböző nyelvből származó megfigyeléssel tudjuk megtámogatni. Végső soron természetesen az általánosításainkat nemcsak az egyes nyelvekre, hanem minden nyelvre is meg kell próbálnunk kiterjeszteni.

A bengáli eme rövid tárgyalása azonban nemcsak azt bizonyította, hogy a PPh a releváns prozodikus szint a fókusz és a fonológia érintkezésében, hanem azt is, hogy az átszerkesztés határjelének az elhelyezésében ismét a PPh-alapszabályban megjelölt iránnyal ellentétes oldalnak van szerepe.

### 5.3. A magyar

Mint már fentebb is írtuk, a magyarról szóló korábbi tanulmányainkban (l. Vogel–Kenesei 1987; 1990; Kenesei–Vogel 1989) az mutattuk ki, hogy két olyan prozodikus tartományban működő szabály van, az *l*-palatalizáció (LP) és a hangsúlycsökkentés (HCs), amelyek érzékenyek a fókuszra, és azt állítottuk, hogy ezek az intonációs csoport (IPh) szintjén lépnek fel. Mivel az IPh-kat és a PPh-kat a semleges mondatokban azonos terjedelműeknek tekintettük, bármelyik felelős lehet az LP és a HCs megakadályozásáért a *Pál* és a *játszik* között a (38a)-ban, noha az *angol* és a *játékkal* között az adott összetevőn belül működhetnek. Ha azonban a *Pál* fókuszba kerül, a szabadon választható LP szabály az /l/ hangot a követő /j/-hez asszimilálja, a HCs pedig mindegyik lexikai elem hangsúlyát egy fokkal lejjebb szállítja a (38b)-nek megfelelően.[22]

(38) (a) [A "téren] ["Pál] ["játszik] [az "ango*l* 'játékkal]

(b) [A "téren] ["PÁ*L* játszik az 'ango*l* 'játékkal]

Az LP és a HCs tartományát eredetileg az IPh-hoz kötöttük, mivel ez elég terjedelmes volt, hogy több (szintaktikai) összetevő is a fókuszos elemmel együvé tartozhasson. Az IPh alatt lévő szint, a PPh meghatározása különben sem tette lehetővé, hogy a magyarban az összes szükséges elemet egyetlen PPh-ba lehessen besorolni. Ezenkívül még, amint korábban is megemlítettük, az általánosan elfogadott feltevés az volt, hogy a szemantikai információra érzékeny szint az IPh, nem pedig a PPh. E megközelítés azonban azzal a nehézséggel járt, hogy például a Nespor és Vogel (1986) által adott IPh-meghatározás a magyarra nem volt alkalmazható.

Vogel és Kenesei (1987) azt a megoldást választotta, hogy olyan IPh-átszerkesztő szabályokkal egészítette ki a meglévőket, amelyek a fókuszos elem(ek) figyelembevételével működnek a mondatban. A fókusznak az LP és a HCs leírásába való sikeres beillesztése ellenére több kifogás is felhozható. Ha az LP és a HCs az IPh szintjére jellemző szabályok, akkor a magyarban nem marad PPh-szintű szabály és ezáltal a prozodikus hierarchiában hiátus keletkezik. Továbbá, habár (38b)-ben lehet két intonációs dallam, (38a)-nak csak egyféle hanglejtése lehet.

Azt fogjuk tehát ehelyett javasolni, hogy a fókusz számára releváns szint nem az IPh, hanem a PPh. A (12)-ben megadott általános meghatározás a semleges mondatokra vonatkozik. Ezek után az angol esetéhez hasonlóan a

[22] A ["] az erős, a ['] a gyenge hangsúlyt, az *l* vagy *L* pedig a palatalizált /l/ hangot jelöli.



(39)-ben megadott típusú átszerkesztő szabályt vezethetünk be, melyben a bengáliban is látott módon a bal, nem pedig a jobb oldal a fontos.

(39) Fókuszos átszerkesztési szabály (magyar)

Ha a mondatban valamely szó fókuszt hordoz, annak bal szélére helyezzünk el egy PPh-határt és egyesítsük a szót a tőle jobbra lévő összes PPh-val.

A (39) szabállyal ugyanúgy lehet kezelnünk a fókuszt a magyarban, ahogy azt az angolban, az olaszban vagy a bengáliban tettük, vagyis a PPh-szerkesztési alapszabályt kiegészítjük egy olyan átszerkesztési szabállyal, amely fókusz jelenléte esetén bizonyos elemeket máshogy csoportosít. Annak révén, hogy a fókuszt a magyarban nem az IPh, hanem a PPh szintjén vezetjük be, az IPh-t ugyanazzal a szereppel ruházzuk fel, mint más nyelvekben, a hanglejtés tartományának a kijelölésével.

Noha az átszerkesztés terjedelme a magyarban nagyobb, mint az angolban, az olaszban vagy a bengáliban, ugyanazok a hatóköri megszorítások vonatkoznak rá, hiszen e nyelvben sem vonatkozhat fókuszos összetevőre. Az angolban (17)–(19) és az olaszban (33) vizsgált többszörös fókuszos szerkezetek a magyar esetében is ezt bizonyítják.

(40) (a) ["TEGNAP vett 'Pál] ["JÁTÉKOT] ("MA pedig "BICIKLIT)

(b) *["TEGNAP vett 'Pá*l* 'JÁTÉKOT] (MA pedig BICIKLIT)

Arra is visszautalhatunk, hogy ha az angolban vagy az olaszban a PPh-ban egyetlen szó marad a fókuszos kifejezés átszerkesztése után, akkor azt egyesíteni lehet a tőle jobbra álló PPh-val. Vizsgáljuk most meg ennek fényében a következő magyar példákat.

(41) (a) [A "kicsi 'nyúl] ["jeges 'répája] ["elveszett]

(b) [A "kicsi] ["NYÚ*L* 'jeges 'répája veszett 'el]

(c) [A "kicsi 'nyúl] ["jeges] ["RÉPÁJA veszett 'el]

(d) [A "kicsi 'nyú*l* 'jeges] ["RÉPÁJA veszett 'el]

(42) (a) [A "kicsi 'nyúl] ["jégben tárolt] ["RÉPÁJA veszett 'el]

(b) *[A "kicsi 'nyú*l* 'jégben tárolt] ["RÉPÁJA veszett 'el]

A (41a) mondat semleges, a (41b–c) példákban pedig fókusz esik a nagybetűkkel jelölt szavakra. Az *l*-palatalizációnak (LP) a (41c)-ben tapasztalt

hiánya, valamint a (41d)-beli jelenléte azt mutatja, hogy ha egyetlen szó marad az átszerkesztés utáni új PPh-határtól balra, akkor azt a tőle balra álló PPh-val egyesíteni lehet. A (42a–b) mondatokban arra látunk példát, hogy ez a fajta átszerkesztés nem történhet meg, ha a fókuszos átszerkesztés után egynél több szó marad a kérdéses PPh-ban.

(43) Fókuszos átszerkesztési szabály (magyar, 2. rész)
Ha a megmaradt PPh nem ágazik el, a bal oldalán lévő PPh-val egyetlen PPh-ba egyesíthető.

Ezek után az összes eddig bemutatott nyelv fókuszjelenségei egységesen kezelhetők: a fókusz az alapszabály által felállított PPh-kat úgy szerkeszti át, hogy a fókuszos elem bal vagy jobb szélén PPh-határt helyez el. Ezt az elemet azután a másik oldalán álló egy vagy több PPh-val egyesíteni lehet. Arra, hogy a PPh-határt melyik oldalon kell elhelyezni, illetve hogy az átszerkesztés hány PPh-t érint, a csicseva adatokat tárgyaló következő rész után térünk ki.

### 5.4. A csicseva

Amint azt fentebb is említettük már (l. **2.2**), Kanerva (1989; 1990) azt javasolja, hogy a PPh és az IPh közé egy további prozodikus szintet helyezzünk el. Érveit a (44) típusú példákra alapozza; itt továbbra is nagybetűkkel jelöltük a fókuszt, az ékezetek a magas tonémákat, a szögletes zárójelek pedig a Kanerva által leírt fókuszra érzékeny szabályok tartományát mutatják (l. Kanerva 1989, 73, 90, 98).

(44) (a) [Anaményá nyu$^{m}$bá $^{n}$dí MWÁÁLA]
megdobott ház INSTR kő
'KŐVEL dobta meg a házat.'

(b) [Anaményá NYU$^{m}$BÁ] [$^{n}$dí mwáála]
'A HÁZAT dobta meg kővel.'

(c) [ANAMÉNYÁ] [nyu$^{m}$bá] [$^{n}$dí mwáála]
'A házat MEGDOBTA kővel.'

A fent bemutatott fonológiai tartományokhoz Kanerva úgy jut el, hogy előbb minden szintaktikai összetevőt, amely fókuszt tartalmaz, részösszetevőire bont fel, s ezeket fókuszos csoportoknak (FP) nevezi el. Az FP-ket azután a



fókuszt tartalmazó magasabb szintaktikai összetevő (azaz pl. NP, PP, VP) fejétől kezdve a fókuszos elemig bezárólag nagyobb FP-kké szerkeszti át.[23]

Ha viszont az egész VP fókuszban van, akkor a (45)-ben idézett példa szerint egyetlen FP-t alkot, hiszen a VP az S, vagyis a mondat közvetlen összetevője. Mivel pedig a mondatnak nincsen lexikális feje, a kapott csoportosítást átszerkeszteni sem lehet.

(45) [ANAMÉNYÁ NYU$^{m}$BÁ $^{n}$DÍ MWÁÁLA]
'MEGDOBTA A HÁZAT EGY KŐVEL.'

A (44)–(45) típusú példák alaposabb tanulmányozása azonban arra enged következtetni, hogy Kanerva fókuszos csoportosítási algoritmusa még azokról a mondatokról sem tud tökéletesen számot adni, amelyek alapján megtette a javaslatát. Ahhoz például, hogy az egész VP-t egyetlen FP-ben tartalmazó (44a) szerkezetet megkaphassuk, Kanervának a teljes *$^{n}$dí mwáála* 'kővel' prepozíciós csoportot (PP-t) kell fókuszosnak tekinteni. Ez azonban nincsen összhangban az általa megadott fordítással („with a ROCK"), amely arra utal, hogy a főnév, illetve a főnévi csoport, az NP van fókuszban. Kanerva algoritmusa szerint a főnévre vagy az NP-re eső fókusz egy olyan FP-t ad, amelybe a prepozíció is beletartozik, de rajta kívül semmi más, mivel a fókuszos összetevőt tartalmazó maximális kiterjesztés lexikális feje a prepozíció.

Kanerva algoritmusa máshol is hibás eredményt ad; 1989-es értekezésének (106a) példáját itt (46b) alatt adjuk közre, a szintaktikai szerkezetet (46a)-ban mutatjuk be.[24]

(46) (a) [$_{VP}$ V [$_{PP}$ P [$_{NP}$ N ASC [$_{NP}$ Mavuto ] ] ] ]

(b) [anaa$^{n}$gógóná m – nyu$^{m}$bá yá MÁVÚUTO]
csak-aludtak INESS-ház BIRT. Mavuto
'Csak MAVUTO házában aludtak.'

[23] Kanerva szabálya így fest:

(a) FP-osztás: Ha valamely szintaktikai összetevő fókuszt tartalmaz, az őt alkotó mindegyik közvetlen összetevő külön FP-t alkot.

(b) FP-egyesítés: Egyetlen FP-be egyesítsünk valamely L lexikai fejtől a fókuszos összetevőig mindent, ami az L maximális lexikai kiterjesztésébe beletartozik. (Kanerva 1989, 109).

[24] Kanerva a morféma szintű fordításokkal igen takarékosan bánik, ezért a megadottak a mi rekonstrukciónk alapján készültek. A *yá* morféma ún. asszociatív jelölő és többek között a birtokos kifejezésére szolgál.

Ha a *Mavuto* NP-re esik a fókusz, amint Kanerva jelölése mutatja, akkor a fókuszt tartalmazó legkisebb szintaktikai összetevő a *Mavuto háza* kifejezésnek megfelelő NP (vagy DP). A következő lexikális fej, amely az átszerkesztésnek határt szabhat, a prepozíció, feltéve, hogy a prepozíciók lexikális fejeknek számítanak. Jóllehet Kanerva (1989) csoportosítási algoritmusa a *Mavuto*-tól az igéig mindent egy FP-be foglalhat bele, nem zárja ki azokat az alternatív szerkezeteket, amelyek a szabály forrását jelentő leíró jellegű általánosítása szerint nem lehetségesek: „ha a VP-n belül fókusz van, [...] a tartomány az igével kezdődik és a fókuszos összetevővel ér véget" (108). A javasolt algoritmus tehát leíró szempontból hibás.

Láthatjuk, hogy a csicsevában az IPh szintje alatt más típusú fonológiai összetevőket is fel kell tennünk, de arra nincs bizonyíték, hogy ezeknek FP-knek kell lenniük. Az FP-ket elméleti szempontból nem tarthatjuk indokoltnak, hiszen egyrészt bevezetésükkel a prozodikus szintek száma növekednék, másrészt nem derült ki, hogy a kérdéses összetevők nem lehetnek-e PPh-k. Épp az imént láttuk továbbá, hogy az FP-algoritmus alapvetően téves. Végül még ha Kanerva FP-javaslata számot adna is minden adatról, a csicseva nagymértékben különböznék az összes többi itt megvizsgált nyelvtől, mivel a fonológiai összetevők fókuszos átszerkesztésében nem a fonológiai, hanem a szintaktikai struktúrát veszi figyelembe.

Habár Kanerva kimutatja, hogy az IPh a hagyományos meghatározása szerint nem lehet a releváns fonológiai szabályok tartománya, azt nem bizonyítja, hogy a PPh-t sem lehet annak tartani. Más szóval, nem demonstrálja, hogy az FP különbözik a PPh-tól. Kanerva azt az érvet hozza fel az FP mellett, hogy az általa vizsgált fonológiai szabályok, a magánhangzónyúlás és a tonéma-előrehelyezés (ezek tartományon belüli szabályok), valamint a szóközi hangzókettőzés és a magas tonéma előtti megkettőzés (ezek tartományhatáron működő szabályok) olyan környezetekben működnek, amelyek nem esnek egybe a PPh-val annak szokásos definíciója értelmében.

A mi javaslatunk szerint azonban Kanerva FP-szabályainak a tartománya azonos a PPh-éval. Mivel pedig a PPh szerkesztésének (12a) általános szabálya a csicseva esetében is működik, teendőnk csupán annyi, hogy a (47) szerinti átszerkesztő szabállyal számot adjunk azokról a fókuszjelenségekről, amelyeket Kanerva bemutatott. Ekképpen a csicsevát nem kell megkülönböztetni egy újabb összetevő bevezetésével, hanem úgy lehet kezelni, mint a többi nyelvet.



(47) Fókuszos átszerkesztési szabály (csicseva)

Ha a mondatban valamely szó fókuszt hordoz, annak jobb szélére helyezzünk el egy PPh-határt és egyesítsük a szót a tőle balra lévő összes PPh-val.

A (47) szabály például a (44)-beli mondatokra is ugyanazokat a csoportosításokat adja meg, mint a Kanerváé. A (44a)-ban a VP végén lévő fókuszos elemet a tőle balra álló összetevővel és az igével egyetlen PPh-ba egyesíti. A (44b)-ben a fókuszt hordozó tárgy csak a tőle balra álló összetevővel, az igével kerül egy PPh-ba; a tőle jobbra álló prepozíciós csoport külön PPh-ba tartozik. A (44c)-ben a fókuszos ige nem talál tőle balra álló összetevőt, ezért itt nem is történik átszerkesztés.[25]

A (47) szabály azonban helyesen adja meg azoknak a kifejezéseknek a szerkezetét, melyeknél Kanerva algoritmusa kudarcot vallott. Ahelyett ugyanis, hogy a fókuszt tartalmazó összetevő fejét (pl. az N-t vagy a P-t (44a)-ban és (46)-ban) tekintené az átszerkesztés kiindulópontjának, az általunk javasolt átszerkesztő szabály első lépéseként a fókuszos elem jobb szélén helyez el PPh-határt. Amíg Kanerva szabálya a lexikális fejtől a fókuszos elem felé tart és az útjába eső szavakat csoportosítja egy FP-be, a (47) szabály az általa meghúzott határjeltől balra eső összes PPh-t egyetlen PPh-ba egyesíti, és az említett mondatok esetében az egész VP-t egy PPh-vá alakítja át.

Bár úgy tűnhetnék, hogy a (47) korlátlan átszerkesztésre ad módot, az adatok arra utalnak, hogy a fentebb tárgyalt nyelvekhez hasonlóan a csicsevában is van, ami szabályozza az átszerkesztés terjedelmét. Áthághatatlan határt képez például az azonos mondatban lévő másik fókuszos szó (Kanerva 1989, 131).[26]

[25] Kanervának azt a megfigyelését nem tudjuk itt tárgyalni, amely szerint a fókuszos alany is külön összetevőbe kerül, mivel a tárgyalt kérdések szempontjából ez nem közvetlenül releváns. Kanerva adatai ezen a ponton sem támasztják alá egyértelműen állításait, l. pl. az alábbi példákat, melyekben a *$^{m}$fúmú* beágyazott alany láthatóan nem mindig alkot külön fonológiai összetevőt.

(a) [$^{n}$di-naá-$^{n}$go-néná kutí $^{m}$fúmú inapátsá $^{m}$WAÁNA] [zóóváala]
én-MÚLT-csak-mond hogy főnök adott gyerek ruhákat
'Én csak azt mondtam, hogy a főnök a GYEREKNEK adott ruhákat.'

(b) [$^{n}$dinaángonéná kutí $^{m}$fúmu] [inapátsá $^{m}$WAÁNA] [zóóváala]
'ua.'

[26] A csicsevában a kérdőszókat (tartalmazó kifejezéseket) eredeti helyükről nem kell elmozgatni.

(48) (a) [anapátsá YAANI] [CHIYÁANI] ?
adtak kinek mit
'KINEK MIT adtak?'

(b) [anapátsá MWAÁNA] [CHIYÁANI]?
adtak gyerek mit
'MIT adtak a GYEREKNEK?'

Egy másik általános határ található az alany és a VP között, különösen, de nem kizárólagosan a beágyazó mondatokban.[27] Mivel a referenciális NP alanyokat topikként is lehet értelmezni (l. Bresnan–Mchombo 1987), lehetséges, hogy a fókuszos átszerkesztés határán nemcsak egy másik fókusz, hanem topik is állhat.

A csicseva csupán egyetlen tekintetben tér el az itt bemutatott többi nyelvtől, mégpedig abban, hogy a fókusztalan, illetve az alanyfókuszt tartalmazó mondatokban az egész VP egyetlen PPh-t alkot (vö. Kanerva 1989, 99).

(49) (a) [fiísi] [anagílá chipéwá ku-San Franciscó dzuulo]
hiéna vásárolt kalap KL San Francisco tegnap
'A hiéna tegnap San Franciscóban vásárolta a kalapot.'

(b) [MWAÁNA] [anaményá nyu$^{m}$bá $^{n}$dí mwáála]
gyerek megdobott ház INSTR kő
'A GYEREK dobta meg a kővel a házat.'

Habár a csicsevához hasonló SVO típusú nyelvek alapján, mint az angol vagy az olasz, azt várnánk, hogy az ige csak egyetlen argumentumával alkothat PPh-t, a csicseva semleges mondat prozodikus szerkezete megegyezik azzal a helyzettel, amikor a fókusz a jobb szélső szóra esik. Ilyen prozódiai szerkezeti homonímiát más nyelvekben, például az angolban is találunk, ahol a kontrasztív és prezentatív fókuszt nem lehet megkülönböztetni egymástól, ha ugyanahhoz a lexikális fejhez (illetve ugyanannak az argumentumnak a lexikális fejéhez) rendeljük hozzá, mint az alábbi esetben.

[27] Kanerva maga is ad olyan példákat, melyekben a beágyazott ige azonos fókuszos csoportban (FP-ben) van a beágyazott alannyal, mint a következő mondatban is (Kanerva 1989, 120).

[mavúuto [akugániza kutí "júchí ZÍIFA]]
Mavuto hisz hogy méhek meghalnak
'Mavuto azt hiszi, hogy a méhek MEGHALNAK.'



(50) (a) Jack bought Jim a CAR. 'Jack AUTÓT vásárolt Jimnek.'

(b) Jack bought Jim a CAR. 'Jack vásárolt Jimnek egy autót.'
(Pl. válaszként a „Mi történt?" kérdésre.)

Selkirk (1984) megfigyeléseivel összhangban úgy találjuk, hogy a fókusz fonológiai vonatkozásai (50a) és (50b) esetében azonosak, és feltesszük, hogy ez az oka a csicsevában tapasztalt átfedésnek is, tehát a semleges mondatokban prezentatív fókusz van jelen. A csicseva azonban eltér az angoltól és az olasztól, mert megköveteli, hogy a prezentatív fókusz mindig a VP jobb szélén álló tagra kerüljön.[28]

Összefoglalva tehát: nincs okunk feltenni sem azt, hogy létezik egy köztes szint az IPh és a PPh között, sem pedig, hogy nem a PPh a fókuszjelenségekért felelős szint a prozodikus hierarchiában. Sőt, épp azt igyekeztünk bizonyítani, hogy a fókuszt a prozodikus fonológiában a PPh szintjén kell kezelni. A csicseva prozodikus szerkezete eszerint nem különbözik az itt tárgyalt más nyelvekétől, csupán a fókusz hozzárendelésének egyes részletkérdéseiben tér el azoktól. A véleményünk azonban az, hogy a topik (és ennélfogva az alany) sajátos szerepe a csicseva prozodikus összetevők terjedelmének korlátozásában általánosítható más nyelvekre is, a többi itt tárgyalt nyelvben azonban nincsenek meg a megfelelő szerkezettípusok a jelenség tanulmányozására. Ami az elemzés további vonatkozásait illeti, a csicseva épp olyannak mutatkozik, mint a többi nyelv: a PPh-t nem az igéhez, hanem a fókuszos elemhez viszonyítva kell benne megállapítani.

## 6. A fonológiai csoport átszerkesztése és a rekurzív oldal

### 6.1. Fókuszos átszerkesztés

Először is arra emlékeztetünk, hogy a fókuszos átszerkesztő szabály az angolban a bal, a magyarban pedig a jobb oldal felé egyesíti a fókuszos elemet. Ezek pontosan azok az irányok, amelyeket a PPh-szerkesztés alapszabálya is megnevez, ami arra utal, hogy az átszerkesztés iránya nem a véletlenen múlik. Úgy látszik, hogy a PPh-szerkesztő alapszabályhoz hasonlóan az átszerkesztő szabály a fókuszos elemet az adott nyelvnek megfelelő

[28] Megemlítjük, hogy a prezentatív fókusz sokszor a magyarban is a semleges mondat jobb szélére kerülhet.

nem rekurzív oldal felé csatolja. Eszerint az átszerkesztő szabályt általánosabb formában tudjuk megfogalmazni, ha a rekurzív oldal fogalmát is felhasználjuk.[29]

(51) Fókuszos átszerkesztési szabály (1. rész)

Ha a mondatban valamely szó fókuszt hordoz, egyetlen PPh-t alkot a lexikális fejek szerinti nem-rekurzív oldalán közvetlenül mellette álló prozodikus összetevővel. A fókuszos elem eredeti PPh-jában maradó elemek önálló PPh-t alkotnak.

A szabály a jobbra, illetve balra ágazó (vagyis jobbra és balra rekurzív) nyelvekben az alábbi általános illusztrációnak megfelelően működik.

(52) (a) $[X_1 \; X_2] \; [X_3 \; X_4 \; X_5] \longrightarrow [X_1 \; X_2 \; X_3]_{+F} \; [X_4 \; X_5]$

(b) $[X_1 \; X_2 \; X_3]_{+F} \; [X_4 \; X_5] \longrightarrow [X_1 \; X_2] \; [X_3 \; X_4 \; X_5]_{+F}$

Ha a hátrahagyott PPh nem ágazik el, a további átszerkesztés iránya megint csak az adott nyelv rekurzív oldalával van összefüggésben. Ezt a lehetőséget ugyanúgy lehet általánosítani, mint ahogy az (51) esetében láttuk.

(53) Fókuszos átszerkesztési szabály (2. rész)

Ha a fókuszos átszerkesztés után hátrahagyott PPh nem ágazik el, egyetlen PPh-ba lehet összevonni a (szintaktikai) rekurzív oldalon mellette álló PPh-val.

Nem érdektelen az a körülmény, hogy az irányt végső soron szintaktikai paraméterek szabják meg. Ez tovább erősíti azt az álláspontunkat, hogy a PPh-nak kell a fókusz számára releváns szintnek lennie, hiszen egyetlen más prozodikus szint sincs meghatározva a szintaktikai rekurzív oldal figyelembevételével. Mivel továbbá az angolhoz hasonlóan jobbra ágazó csicsevában az átszerkesztés szintén balra irányul, mind a fókuszjelenségek szintjére, mind pedig a csicseva fókusz elemzésére vonatkozóan újabb megerősítést kapunk. Bár a felhasznált forrásokban nem találtunk olyan PPh-átszerkesztésekre

[29] Selkirk (1986) és Chen (1987) úgy látja, hogy a nyelvek PPh-szerkezetét nem lehet a szintaktikai struktúrák alapján megállapítani. Ha ez igaz volna, akkor is lehetséges, hogy az átszerkesztés iránya az adott nyelv PPh-szerkesztési algoritmusából következzék — függetlenül az algoritmus és a szintaktikai struktúrák közötti kapcsolattól.



példát, amelyek nem elágazó összetevőket érintettek volna, megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy az átszerkesztés ebben a nyelvben is a jobb oldalra irányulna, csakúgy, mint az angolban vagy az olaszban.

## 6.2. Az általánosított fókuszos átszerkesztés

Eddig csak olyan átszerkesztésekkel foglalkoztunk, amelyek során a szomszédos PPh-t megnöveltük a fókuszos elemmel. Ha azonban a fókusz a PPh közepén álló szóra esik, a helyzet kissé más lesz. Ha például az angolban a fókuszos szó PPh-jában attól balra is van legalább egy klitikumcsoport vagy fonológiai szó, akkor ezzel együtt a fókuszos elem már része egy olyan PPh-nak, amely a nem-rekurzív (azaz bal) oldalán is tartalmaz fonológiai összetevő(ke)t. Az átszerkesztés ilyenkor nem késztetheti a fókuszos szót (a PPh-jában tőle balra álló elemekkel együtt) arra, hogy a következő teljes PPh-val egyesüljön. A fókuszos szótól jobbra persze a ritmusszabály működését azért megakadályozza, még ha az a szokásos körülmények között működött volna is. Az elmondottak alapján rendesen a ritmusszabály életbe lép a *Japanese* szón az (54a) mondatban, mivel ugyanabban a PPh-ban van mint a *tourists*. Ha viszont a *Japanese*-re fókusz esik, a ritmusszabály nem működhet, l. (54b).

(54) (a) Clarence counted [eleven Japanése tóurists]$_{\text{PPh}}$
$\longrightarrow$ ... [eleven Jápanese tóurists]$_{\text{PPh}}$
'Clarence megszámolt tizenegy japán turistát.'

(b) Clarence counted [eleven JAPANÉSE tóurists]$_{\text{PPh}}$.
$\longrightarrow$ ... [eleven JAPANÉSE]$_{\text{PPh}}$ [tóurists]$_{\text{PPh}}$
'Clarence tizenegy JAPÁN turistát számolt meg.'

Ha a ritmusszabály tartománya a PPh, de a szabály nem működik a *Japanese* és a *tourists* között az (54b)-ben, arra kell következtetnünk, hogy e két szó itt nincsen ugyanabban a PPh-ban. A *Japanese* már eleve az *eleven* szóval azonos PPh-ban van, vagyis tőle balra semmiféle változásra nincs szükség.

Ha az (54)-ben bemutatott példákat összevetjük azzal az általánosításunkkal, hogy az átszerkesztés mindig hozzáad egy szót a szomszédos összetevőhöz, egy közös tulajdonságra mutathatunk rá. A fókuszos elem ugyanis mindig a PPh határára kerül. Az eredmény lehet akár az, hogy a fókuszos elem egy másik PPh terjedelmét növeli meg, akár az, hogy a saját PPh-ját osztja ketté, akár mindkettő együtt, ha a fókuszos szó a PPh-ja szélén áll, l. pl. (55).

(55) Clarence [only counted]$_{PPh}$ [JAPANESE tourists]$_{PPh}$
⟶ ... [only counted JAPANESE]$_{PPh}$ [tourists]$_{PPh}$
'Clarence csak a JAPÁN turistákat számolta.'

Mindez összefoglalható egyetlen átszerkesztő szabályban, csupán arra van szükség, hogy a fókuszos elem PPh-határt képző voltára világosan utaljunk.

(56) Általánosított fókuszos átszerkesztő szabály

(a) Ha a mondat valamely prozodikus összetevőjére (pl. a klitikumcsoportra) fókusz esik, helyezzünk el PPh-határt a szintaktikai rekurzív oldalán és egyesítsük a nemrekurzív oldalán álló (egy vagy több) összetevővel egyetlen PPh-ba. A fókuszos elem átrendezése után minden PPh-ban maradó más elem megtartja eredeti PPh-státuszát.

(b) Ha a hátrahagyott PPh nem ágazik el, egyetlen PPh-ba lehet összevonni a rekurzív oldalán mellette álló PPh-val.

Meg kell jegyeznünk, hogy az átszerkesztő szabály új változata csak az (a) rész tekintetében különbözik a régitől, a (b) feltétel változatlan maradt.

Az angol és az olasz közötti hasonlóság alapján azt is megjósolhatjuk, hogy az olaszban is ugyanazok a szabályszerűségek kell hogy fennálljanak, ha a fókusz a PPh közepére esik. Példákat azonban nem könnyű találni, mivel az olaszban ritkán fordul elő, hogy egy kifejezés közepén fonetikai kiemeléssel jelölik a fókuszt. Nehéz továbbá megállapítani a kérdéses szerkezettípusok fonológiai státuszát is, hiszen kevés olyan szó van, amely véghangsúlyos és előfordulhat ilyen kontextusokban, tehát kipróbálható rajta a hangsúlyáthelyezés (HÁ) és a Raddoppiamento Sintattico (RS), vagyis a mássalhangzónyúlás. Mindennek ellenére az alábbi példákkal be tudjuk mutatni, hogy az átszerkesztés az olaszban ugyanúgy működik, mint az angolban.

(57) (a) Gianni non avrá letto tutto il libro.
⟶ ... avrá[l:]etto ... (RS)
⟶ ... ávra letto ... (HÁ)
'Gianni nem fogja elolvasni az egész könyvet.'

(b) Gianni non AVRÁ letto tutto il libro.
⟶ * ... AVRÁ[l:]etto ... (RS)
⟶ * ... ÁVRA letto ... (HÁ)
'Gianni nem FOGJA elolvasni az egész könyvet.'



Habár a *letto* 'olvas' rendszerint ugyanabban a PPh-ban van, mint az *avrá* 'fut. perf.' és ezért lehetővé teszi az RS-t vagy a HÁ-t, amikor az *avrá* fókuszban van, a PPh-t el kell metszeni a *letto* előtt. Ennélfogva a két fonológiai szabály nem tud működésbe lépni.

Az angollal ellentétben a magyarban nincsen különbség a korábban tárgyalt átszerkesztések és a PPh közepén álló szót érintő átrendezés között. Mindkét esetben ugyanis a fókuszos szó egy új PPh kezdőpontja lesz, amely a lehető legmesszebb terjed a mondat jobb széle felé. Az eredeti PPh-szerkezet tehát e nyelvben nem játszik szerepet, hiszen az átszerkesztés során az összes korábbi PPh-határ eltűnik egészen a következő fókuszos szóig, ha van ilyen a mondatban. Az a véleményünk, hogy ugyanez a helyzet áll fenn a csicsevában is, mivel az átszerkesztés itt is korlátlan számú PPh-t érinthet.

## 7. Összefoglalás

Dolgozatunkban azzal foglalkoztunk, miképpen érintik a fókuszjelenségek az angol, olasz, magyar és csicseva (és az alaposabban nem vizsgált bengáli) nyelv fonológiai szabályait. Azt állapítottuk meg, hogy amikor a mondat valamely szavára fókusz esik, egyes fonológiai szabályoknak vagy megnövekszik a szokásos működési területe, vagy pontosan ott szakad meg, ahol a fókuszos szó áll. Kimutattuk, hogy e szabályok korábbi elemzései azért voltak hibásak vagy hiányosak, mert helytelenül állapították meg a szabályok működési tartományát, vagyis azt a szintet, amelyen a fókusz információval látja el a grammatika fonológiai komponensét. Álláspontunk az, hogy ez a tartomány a fonológiai csoport szintje. Mivel azonban ennek az összetevőnek az eredeti meghatározása nem volt elég rugalmas ahhoz, hogy a fókuszt be lehessen illeszteni, ki kellett egészítenünk egy olyan átszerkesztési lehetőséggel, amely a fonológiai csoport alapszerkezetét a fókusz jelenlététől és helyétől függően képes módosítani. Az általunk megvizsgált nyelvek alapján két olyan tényezőt találtunk, amely az átszerkesztő szabály működését meghatározza: azt, hogy melyik a szintaktikai értelemben vett rekurzív oldal, vagyis a lexikális fejtől jobbra vagy balra vannak-e a vonzatok és bővítmények, és azt, hogy egy vagy több szomszédos összetevőre terjed-e ki az átszerkesztés művelete. Az első tényező ugyanaz, amire a fonológiai csoport megszerkesztéséért felelős alapszabály is épül, és nyilvánvalóan a szintaxis alapján meghatározható. Nem világos azonban, hogy a második tényezőt le tudjuk-e vezetni valamely grammatikai elvből vagy tulajdonságból, vagy esetleg minden esetben külön kell megállapítanunk.

## Irodalom


Bing, Janet D. (1979): Aspects of English prosody. Amherst: University of Massachusetts dissertation.

Bresnan, Joan–Sam A. Mchombo (1987): Topic, pronoun and agreement in Chichewa. Language 63: 741–782.

Bolinger, Dwight (1961): Contrastive accent and contrastive stress. Language 37: 83–96.

—— (1972): Accent is predictable (if you're a mind-reader). Language 48: 633–644.

Calabrese, Andrea (1982): Alcune ipotesi sulla struttura informazionale della frase italiano e sul suo rapporto con la struttura fonologica. Studi di Grammatica Italiana 6: 121–147.

—— (1990): Some informal remarks on focus and logical structures in Italian. Kézirat, Harvard University.

Chen, Matthew (1987): The syntax of Xiamen tone sandhi. Phonology Yearbook 4: 109–149.

Cho, Young-mee Yu (1990): Syntax and phrasing in Korean. In: Inkelas, Sharon–Draga Zec (szerk.): The phonology–syntax connection. Chicago: The University of Chicago Press. 47–62.

Chomsky, Noam (1971): Deep structure, surface structure and semantic interpretation. In: Steinberg, Danny D.–Leon A. Jakobovits (szerk.): Semantics: An interdisciplinary reader. Cambridge: Cambridge University Press. 183–216.

—— (1976): Conditions on rules of grammar. Linguistic Analysis 2: 303–351.

—— (1981): Lectures on government and binding. Dordrecht: Foris.

—— (1989): Some notes on the economy of derivation and representation. In: Laka, Itziar–Anoop Mohajan (szerk.): MIT Working Papers, vol. 10. Cambridge: MIT.

Condoravdi, Cleo (1990): Sandhi rules of Greek and prosodic theory. In: Inkelas, Sharon–Draga Zec (szerk.): The phonology–syntax connection. Chicago: The University of Chicago Press. 47–62.

Hayes, Bruce (1984): The phonology of rhythm in English. Linguistic Inquiry 15: 33–74.

—— és Aditi Lahiri (1991): Bengali intonational phonology. Natural Language and Linguistic Theory 9: 47–96.

Horne, Marilyn (1989): Phonetic evidence for the rhythm rule in English. Kézirat, University of Lund.

Inkelas, Sharon (1989): Prosodic constituency in the lexicon. Stanford: Stanford University dissertation.

—— és Draga Zec (1991): Auxiliary reduction without empty categories. Kézirat.

Kaisse, Ellen (1985): Connected speech. The interaction of syntax and phonology. New York: Academic Press.

Kanerva, J.M. (1989): Focus and phrasing in Chichewa phonology. Stanford: Stanford University dissertation.

—— (1990): Focusing on phonological phrases in Chichewa. In: Inkelas, Sharon–Draga Zec (szerk.): The phonology–syntax connection. Chicago: The University of Chicago Press. 145–161.

Kenesei István–Irene Vogel (1989): Stress reduction and *l*-palatalization in Hungarian. Acta Linguistica Hungarica 89: 149–193.

Ladd, Robert D. (1980): The structure of intonational meaning: Evidence from English. Bloomington: Indiana University Press.





Liberman, Mark (1975): The intonational system of English. Cambridge, MA: MIT dissertation.

—— és Alan Prince (1977): On stress and linguistic rhythm. Linguistic Inquiry 8: 249–336.

Marotta, Giovanna (1986): Rhythmic constraints on syntactic doubling. Journal of Italian Linguistics 8: 35–52.

May, Robert (1985): Logical form: Its structure and derivation. Cambridge, MA: MIT Press.

Nespor, Marina (1988): Aspects of the interaction between prosodic phonology and the phonology of rhythm. In: Bertinetto, Pier Marco–Michele Loporcaro (szerk.): Certamen phonologicum. Torino: Rosenberg and Sellier. 189–230.

—— (1990): On the separation of prosodic and rhythmic phonology. In: Inkelas, Sharon–Draga Zec (szerk.): The phonology–syntax connection. Chicago: The University of Chicago Press. 243–258.

—— és Irene Vogel (1979): Clash avoidance in Italian. Linguistic Inquiry 10: 467–482.

—— —— (1986): Prosodic phonology. Dordrecht: Foris.

—— —— (1989): On clashes and lapses. Phonology 6: 69–116.

Pierrehumbert, Janet B. (1980): The phonology and phonetics of English intonation. Cambridge, MA: MIT dissertation.

Prince, Alan (1983): Relating to the grid. Linguistic Inquiry 14: 19–100.

Rochemont, Michael S. (1986): Focus in generative grammar. Amsterdam: John Benjamins.

Rooth, Mats (1985): Association with focus. Amherst: University of Massachusetts dissertation.

Selkirk, Elisabeth O. (1978): On prosodic structure and its relation to syntactic structure. Bloomington, IN: Indiana University Linguistics Club.

—— (1984): Phonology and syntax: The relation between sound and structure. Cambridge, MA: MIT Press.

—— (1986): On derived domains in sentence phonology. Phonology Yearbook 3: 371–405.

Varga László (1983): Hungarian sentence prosody: An outline. Folia Linguistica 17: 117–151.

Vogel, Irene–Kenesei István (1987): The interface between phonology and other components of grammar: The case of Hungarian. Phonology 4: 243–263.

—— —— (1990): Syntax and semantics in phonology. In: Inkelas, Sharon–Draga Zec (szerk.): The phonology–syntax connection. Chicago: The University of Chicago Press. 339–363.

Watanabe, Akira (1992): Wh-in-situ, subjacency, and chain formation. MIT OPL 2, Cambridge MA.



*József Attila Tudományegyetem*
*Szeged*
*h1056ken@ella.hu*

*University of Delaware*
*Newark, USA*
*vogel@unagi.cis.upenn.edu*